

---

**О.Мовчан****ЧИ БУЛИ ПРОФСПІЛКИ 20-х „ШКОЛАМИ КОМУНІЗМУ”?**

Проблема культурно-освітньої і політико-виховної діяльності радянських профспілок активно розроблялась у вітчизняній історіографії. Дослідники історії профспілкового руху приділяли увагу вивченню участі професійних спілок у ліквідації неписьменності, допомозі шкільним закладам, організації системи професійно-технічної освіти, робфаків, діяльності клубів, організації профспілкової преси, фізкультурній роботі і т. ін. Однак у їхніх працях залишилися не висвітленими такі аспекти проблеми, як ступінь масовості та ідеологізації роботи профспілкових культурно-освітніх закладів, а також можливості їх впливу на формування комуністичного світогляду членів профспілок, що надають уявлення про ефективність ідеологічної роботи цих організацій.

В працях істориків КПРС, присвячених партійному керівництву діяльністю професійних спілок і, зокрема, їх агітаційно-пропагандистською роботою, вивчення проблеми здійснювалося через призму стереотипів радянської історико-партійної науки. Тенденційно відібрані джерела створили спотворену уяву про занадто гарну налагодженість і безпроблемність функціонування апаратів компартійного контролю та профспілкової пропаганди. Незважаючи на наявність в українській історіографії спеціального дослідження, присвяченого діяльності агітаційно-пропагандистських апаратів професійних спілок — профагітпропів<sup>1</sup>, деякі аспекти проблеми політико-виховної роботи професійних спілок, пов'язані з діяльністю їх наукових ідеологічних центрів — істпрофів та зі сприянням підготовці кадрів сільських пропагандистів, не розглядалися.

Враховуючи ступінь розробки досліджуваної проблеми, автор запропонованої читачеві монографії, вирішила, по-перше, з'ясувати результативність ідеологічного контролю державної партії за діяльністю культвідділів професійних спілок, а, по-друге, висвітлити ефективність їх ідейно-вихованої роботи. Дослідження проводиться на основі аналізу діяльності культурно-освітніх закладів професійних спілок — клубів, “ червоних кутків”, бібліотек, музеїв. Розглядається використання засобів масової інформації в ідеологічній роботі професійних об'єднань.

Висвітлюються стосунки агітпропів політосвіт й культвідділів професійних спілок, історія формування та діяльності системи

---

профпропаганди і профагітації, її пропагандистських та наукових органів — профагітпропів та істпрофів. Враховуючи вивченість питання про організацію та діяльність профагітпропів, увага сконцентрована на дослідженні наукової та пропагандистської роботи істпрофів. Показана участь профспілки працівників освіти у підготовці кадрів сільських пропагандистів через систему політосвіт.

Суттєва особливість радянських профспілок, як одного з елементів радянської політичної системи, полягала в тому, що, відчуваючи на собі жорстокий контроль з боку державної партії, вони разом з тим самі виступали знаряддям поширення державної ідеології, забезпечуючи таким чином життєдіяльність компартійної системи влади.

У зв'язку з переходом до НЕПу значення ідеологічної роботи профспілкових організацій посилилося. По-перше, внаслідок перетворення професійних спілок з органів державного управління, які спирались у своїй діяльності на методи адміністративного примусу, на допоміжні апарати державної влади, які надавали перевагу виховним методам організаційно-масової роботи; по-друге, через поширення “дрібнобуржуазної” ідеології в умовах багатоукладності економіки. Враховуючи ці чинники, III Всеукраїнська конференція професійних спілок визначила головним завданням діяльності культвідділів професійних спілок “організацію робітничих мас шляхом поглиблення та посилення спілководової роботи”, яка “може бути проведеною ... лише у сполученні із загальною політико-освітньою роботою”<sup>2</sup>.

За статутом професійних спілок культвідділи організаційно підпорядковувалися фабзавкомам, однак ідеологізація їх роботи могла здійснитися лише під контролем партійних органів. Якщо в добу воєнного комунізму він втілювався безпосередньо через агітаційно-пропагандистський відділ (агітпроп) ЦК КП(б)У, то з переходом до НЕПу — із залученням державних органів. Перші кроки на шляху до підпорядкування культурно-освітньої діяльності професійних спілок ідеологічному контролю державних органів зробила II Всеукраїнська нарада культвідділів професійних спілок, що відбулася в червні 1921 р. Її учасники підтримали проект резолюції комуністичної фракції, яка містила пункти про утворення єдиного керівного політико-освітнього центру в республіці у складі Наркомату освіти УСРР (Головполітосвіти) та про “персональні гарантії” “посилення політичних моментів у культурній роботі професійних спілок”<sup>3</sup>. Скоро “персональні

---

гарантії” ідеологічного керівництва правлячої партії у вигляді призначенства голів культвідділів професійних спілок компартійними фракціями були підсилені іншими організаційними заходами – заміною колегіальності управління членів культвіддів одноосібним керівництвом висуванців комфракцій<sup>4</sup>.

Взаємини культвідділів з відділами політичної освіти Наркомату освіти (політосвітами) регламентувалися угодою, укладеною 16 грудня 1921 р. За цією угодою на культвідділи покладалися завдання: “...по-перше, організація мас навколо ... освітньої роботи, яка проводилась органами Наркомосу, а по-друге, сприяння організаційному та ідеологічному зміцненню державного апарату” .

Мета співробітництва визначала умови співпраці культвідділів та політосвіт. Хоча представникам профспілок, які висувалися до керівних органів політосвіт, надавалося право вирішального голосу при голосуванні з питань, пов'язаних з культроботою профспілок (при плануванні роботи політосвітніх закладів, які обслуговували робітників, а також під час складання кошторисів та розпорядження майном та іншими матеріальними ресурсами політосвіт), їх міркування враховувалися лише у випадку збігу з точкою зору компартійно-радянських органів. У разі непогодження представників профспілок із співробітниками Наркомату освіти справа після розгляду в колегії Головополітосвіті передавалася для остаточного вирішення до партійних інстанцій.

Однак компартійні комітети внаслідок зрощування партійного і державного апаратів не могли виступати незалежним арбітром. Тому ні статті угоди про фінансування діяльності представників професійних спілок за рахунок спілкових коштів, ні статті про право їх відкликання лише за взаємною згодою політосвіти та культвідділу, що їх надіслав, не могли гарантувати незалежності представників профспілок та відповідно паритетного співробітництва профспілок і Наркомату освіти щодо вирішення питань роботи політико-освітніх органів, які обслуговували членів профспілок. До речі, і сама “угода” була документом, підготовленим ЦК КП(б)У. Не випадково, крім голови Головополітосвіти та представника культвідділу Південбюро ВЦРПС, вона була підписана головою агітпропу ЦК КП(б)У<sup>5</sup>. Тому пункт угоди про “оробітничення” політосвіт мав декларативний характер. Він вводився до угоди для того, щоб створити ілюзію підпорядкування діяльності органів Наркомосу інтересам робітників. Таким чином, влади намагалися загасити незадоволення робітників політикою

---

одержавлення профспілок та зміцнити зв'язок ідеологічного апарату з робітничими масами для врахування настроїв робітників у політико-освітній роботі.

Вплив політосвіт на роботу культвідділів здійснювався шляхом залучення відповідальних політпрацівників до складу культвідділів<sup>6</sup>. Однак їхні повноваження суттєво різнилися від тих, що надавалися представникам професійних спілок у політосвітах. За інструкцією Головополітосвіти політпрацівники мали визначати “загальну лінію культроботи” профспілок. Крім того, на них покладалися завдання добору та підготовки кадрів агітаторів із робітників<sup>7</sup>.

Незважаючи на численні інструкції вищих партійних, державних і профспілкових органів щодо організації роботи культвідділів та культкомісій, вони не виконувалися. Їх втілення гальмувалося відсутністю кадрів культурно-освітніх працівників. Тому навіть у багатьох губернських радах та відділеннях професійних спілок відділів по культурно-масовій роботі не існувало. Наприклад, на Волині такі відділи були лише в чотирьох, а на Катеринославщині — у трьох губвідділеннях. У низовому профспілковому апараті ситуація з кадрами була ще гіршою. Лише в 7 завкомах із 120 обстежених працювали голови культкомісій. В інших — керівництво культурно-масовою роботою очолювали секретарі або голови завкомів.

Далеким від бажаного для партійних інстанцій був соціальний та партійний склад працівників нечисленних культвідділів губернських профспілкових органів, професійних спілок і особливо культкомісій фабзавкомів. Щоправда, частка членів партії та вихідців з робітників у їх складі поступово збільшувалася. Так, за даними Одеської губернської ради професійних спілок, відсоток комуністів у культкомісіях за рік (з березня 1923 р.) зріс з 31,5 до 34%. В окружному апараті ця тенденція проявилася більш активно. Зокрема, в Херсонському культвідділі – частка комуністів збільшилася з 36 до 50%, а в Миколаївському – з 20 до 40%.

Ситуація з кадрами покращилася після II Всеукраїнського з'їзду професійних спілок. В 1925 р. в 84,4% низових осередків були утворені культкомісії, в 9,4% – призначені спеціальні уповноважені і лише 6,2% осередків не обрали працівників по культурно-масовій роботі. За рішеннями цього з'їзду, створювалися нові інститути культурно-масової роботи – так звані червоні кутки, які організовувалися на виробництві та в гуртожитках як осередки клубів. За рік після з'їзду, 69% культкомісій фабзавкомів мали

---

червоні кутки<sup>8</sup>. Проте в багатьох ВУКах, окружних радах та галузевих відділеннях у той же період посади членів культвідділів або завідувачів було скасовано<sup>9</sup>.

В міру формування низового апарату налагоджувалася культурно-масова робота профспілок. Однак через слабкий вплив політосвіт зміст цієї роботи не відповідав настановам агітпропів. Це засвідчують наслідки, отримані Наркоматом робітничо-селянської інспекції під час обстеження роботи конференцій культкомісій фабзавкомів на початку 20-х років. Якщо в 1921 р. такі конференції організувала лише одна галузева спілка, в 1922 р. — 2, то в 1923 — 15, а в 1924 р. — 16 спілок. Але тільки в губернських центрах вони проходили під контролем політосвіт. В міру віддалення від центру їх вплив на діяльність професійних спілок слабшав. Більше того, цей вплив не проявлявся навіть у деяких губернських центрах. Так, Київська РСІ, оцінюючи роботу місцевої губернської ради професійних спілок, повідомляла: “Керівні вказівки загального характеру стосовно культроботи розробляються самою ГРПС. Культвідділи та культкомісії профспілок, які розпоряджалися культфондами та культурно-освітніми закладами, не бажали визнавати державного керівництва в особі політосвіт. Тому суцільно і поруч діяльність робітничих клубів і червоних гуртків проводилася поза їх впливом, під “самочинним” керівництвом або самих культвідділів і культкомісій, або під безпосереднім керуванням комуністичних осередків і комуністичних парткомів”<sup>10</sup>.

Намагаючись позбутися політичного контролю там, де він існував, профспілковці в 1924 р. розгорнули дискусію про сутність та завдання культурно-освітньої роботи профспілок та її відмінність від діяльності Наркомату освіти. Думку профспілковців, які вважали, що до кола завдань профспілок входить “усе, що держава не може обслужити в плановому порядку, і все, що потребує індивідуалізації та особливого підходу до роботи, в залежності від місцевих умов і інтересів окремих груп населення”, — висловлював Ф. Сенюшкін.

Іншу точку зору захищав Н. Борін. Зауважуючи, що основним методом діяльності професійних спілок є виховання, він пропонував, щоб їх культоргани стали “союзними агітпропами (органами союзної агітації і пропаганди), які ведуть комуністичну пропаганду на ґрунті ідей профруху”. Проте, визначаючи тематику профспілкової пропаганди, Н. Борін зазначав, що вона не повинна обмежуватися, як це часто трапляється, “вивченням історії і

---

сучасного стану профруху”, “оскільки тут пропагандистська робота часто поступається місцем навчальній”. Він вказував, що “вона (профспілкова пропаганда. — *Авт.*) мусить охоплювати та обслуговувати всі сторони поточної профспілкової діяльності”, і що “тільки у такому випадку культвідділи стануть рівноцінними відділами спілкової роботи”. Більш того, Борін розширював завдання профспілкової пропаганди до пропаганди ідей ленінізму<sup>11</sup>.

Н. Борін відстоював позицію ЦК КП(б)У, що послідовно проводилася в профспілковому русі України з 1922 р. комфракціями профспілкових органів, коли з їх ініціативи II Всеукраїнська конференція профспілок ухвалила рішення I Всеукраїнської наради агітпропів про створення при культвідділах та культкомісіях профспілок апаратів агітаційно-пропагандистської роботи – профагітпропів.

За інструкцією культвідділу Південбюро ВЦРПС “Про роботу профагітпропу” (дата документа не зазначена), вона визначалася “масовим виконавчим апаратом політосвіт і агітпропів”. Якщо при проведенні агіткампаній загальнодержавного значення діяльність профагітпропів регламентувалася директивами парторганізацій і політосвіт, то у здійсненні виробничої пропаганди та інших профспілкових агіткампаній їм надавалася певна самостійність – щодо розробки методики і складання планів агітаційно-пропагандистської роботи, а також стосовно керівництва профспілковою пресою. Однак право визначення змісту і форм проведення профспілкових агіткампаній залишалось за агітпропами й політосвітами. За їх настановами профагітпропи розробляли сценарії загальних зборів робітників, складали тези доповідей і плани окремих виступів<sup>12</sup>. Запобігаючи розгортанню мітингів і дискусій, вони намагалися проводити “тижневики профспілкового руху” та “місячники виробничої пропаганди” в “інформаційній, організаційно-інструкторській формі”<sup>13</sup>.

Важливим напрямком діяльності профагітпропів була організація мережі політичної та профспілкової освіти. Підготовка кадрів профспілкових пропагандистів в Україні розпочалася з 1924 р. За рішенням II Всеукраїнської наради культпрацівників профспілок та IV пленуму ВУРПС, у Харкові, Дніпропетровську, Києві, Одесі, Маріуполі і Слов’янську при окружних органах професійних спілок та при Південбюро ВЦРПС були відкриті курси навчання клубних працівників і працівників шкіл профграмоти.<sup>14</sup>

Право контролю за підготовкою лекторських кадрів на цих курсах та в школах профспілкової освіти належало партійним

органам<sup>15</sup>. Обов'язковою складовою програми цих курсів був політичний курс. За директивами агітпропів програма політичного курсу в усіх закладах профспілкової освіти, починаючи від короткотермінових курсів до вищої школи профспілкового руху при Південбюро ВЦРПС, була уніфікованою й різнилася лише за терміном та глибиною вивчення. Вона складалася з тем “Капіталізм і комуністична революція”, “Революція в Росії 1917-1921 рр.”, “Соціалістичне будівництво”<sup>16</sup>. Політичному курсу відводилася майже половина годин навчального часу, зокрема, в школі профспілкових працівників-комуністів при Укрбюро ЦК Робоса — 80 годин із 196 (виробничий цикл був розрахований на 34 години лекцій і профспілковий – на 82 години лекцій та 60 годин практичних занять)<sup>17</sup>. Однак через брак лекторських кадрів викладання політичного циклу здійснювалося в неповному обсязі. Тому керівництво спілки вирішило скоротити програму політичного циклу, приділяючи головну увагу викладанню історії профспілкового руху<sup>18</sup>.

На відміну від політичного курсу програму викладання історії та теорії профспілкового руху в різних закладах не було уніфіковано<sup>19</sup>. Лише в 1926 р. вийшов перший посібник для шкіл профграмоти О. Розенфельда “Азбука профдвиження” (Одеса, 1926. – 336 с.). “Після створення єдиної програми ВЦРПС, розрахованої на різні види і ступені профпропаганди, республіканським радам професійних спілок заборонялося розробляти власні програми. Їм лише дозволялося “вносити національні моменти” до програми ВЦРПС, а галузевим спілкам доповнювати її “професійно-побутовими матеріалами”<sup>20</sup>.

Загальнореспубліканська програма послужила базою формування єдиної системи профосвіти. За постановою II Всеукраїнської наради культвідділів професійних спілок (1926 р.), вона складалася з “клубних (червонокуткових) форм масової профпропаганди” для широкої маси членів профспілок; шкіл профграмоти “для тих, хто вже мав досвід порівняно тривалої профроботи і чітко виявив інтерес до загальних проблем профруху”; спеціальних семінарів “для молодого профактиву, який, із захопленням взявшись за нову для себе роботу, шукає шляхів до підвищення кваліфікації в тій галузі профроботи, яку він виконує в даний момент”; тематичних або загальних гуртків “для тієї частини [профспілкового] активу, яка спроможна займатися самостійно”; міжгалузевих курсів перепідготовки керівників гуртків і шкіл<sup>21</sup>.

---

Створена в 1927 р. система профспілкової освіти дещо різнилася від проекту культнаради. Відмінність була у функціональному призначенні різних ступенів цієї системи. Початковим ступенем – своєрідним профспілковим лікнепом стали школи профграмоти<sup>22</sup>. Стационарні міжокружні курси перепідготовки керівників гуртків та шкіл перетворилися на заклади підготовки нових кадрів<sup>23</sup>. Не змінилося лише призначення осередків другого ступеня профспілкової освіти – гуртків для ознайомлення з окремими питаннями профспілкового руху та вечірніх курсів для поглибленого вивчення однієї з галузей практичної діяльності професійних спілок.

Необхідність внесення змін у роботу мережі профспілкової освіти була зумовлена низьким освітнім рівнем профспілкового активу та масовим оновленням складу профспілкових делегатів і членів культкомісій. Нажаль, цього не врахувала культнарада профспілок. Вплинула і захопленість керівників профагітпропів ідеєю масового профспілкового освічення, які вважали, що “профспілкова неграмотність” членів професійних спілок так само неприпустима, як і політична неосвіченість членів партії. Намагаючись розширити мережу профспілкової пропаганди, вони почали приймати до шкіл профспілкової освіти пересічних членів спілок.

В 1926 навчальному році в мережі профспілкової освіти навчалося 30 тис. слухачів, у тому числі на міжспілкових курсах перепідготовки профспілкових пропагандистів — 700 слухачів. Гуртки профспілкової освіти стали найбільш поширеними серед гуртків, які організовувалися в “червоних кутках” (становили 27% усіх “куткових” гуртків)<sup>24</sup>. Масовою формою профспілкової освіти для профспілкових активістів, половина з яких не була обізнана з профспілковою роботою, стали школи профосвіти. Серед слухачів профспілкових лікнепів 40-45% становили цехові активісти, ще стільки ж — пересічні члени професійних спілок, решту – члени фабзавкомів. Існуюча мережа профспілкової освіти суттєво не вплинула на ідеологічну підготовку профспілкових кадрів. Навчанням у школах профосвіти було охоплено не більше 5% профспілкових активістів, а випускники шкіл – пересічні члени професійних спілок не висувалися на виборні профспілкові посади.

У наступному році мережу шкіл профосвіти було скорочено. Робітники втрачали інтерес до профспілкового та політичного навчання. За місяць роботи шкіл кількість їх слухачів зменшилася наполовину. Викладання в групах, що залишилися, проводилося на катастрофічно низькому рівні. Обсяг знань викладачів помітно



---

не різнився від підготовки слухачів. Про типову форму проведення занять у школах профосвіти повідомляв орган ВУРПС “Вестник профессионального движения Украины”: “Керівник, особливо коли він знайомий з практикою профработи, приходять на заняття без яких-небудь книжок, записок. У нього в групі є пара-трійка активних хлопців, які люблять побалакати. Він їм поставить (часто випадково) одне-два запитання, активні побалакають, посперечаються, на цьому й закінчиться”<sup>25</sup>.

Програма закладів профспілкової освіти була перенасичена непривабливою для робітників політичною тематикою. Так, у підручнику Розенфельда розглядалися такі теми, як “Профспілки, клас, партія”, “Ленінізм і профрух”, “Ленін про профспілки і партію”, “Ленін про підвищення продуктивності праці”, “Дискусія про профспілки”, “Боротьба за єдність профруху”. І Всеукраїнська конференція КП(б)У (1926 р.) поставила питання “про подальше насичення профпропаганди та профосвіти політичним змістом, розширення мережі шкіл профграмоти, забезпечення їх кадрами пропагандистів і надання їм методичної допомоги з боку партійних організацій”<sup>26</sup>.

Напередодні III Всеукраїнської наради культпрацівників профспілок (1927 р.) на сторінках профспілкових газет і журналів розгорнулось обговорення питання про шляхи покращання профспілкової освіти. Новим щодо політизації профспілкової роботи був крен у бік обслуговування поточних господарських та політичних кампаній. У статті М. Рабічева “Як не потрібно роз’яснювати формулу Леніна про школу комунізму в елементарній школі профграмоти” підкреслювалося, що тлумачення цього ленінського визначення повинно базуватися не на абстрактних теоретично-схоластичних поясненнях, а на прикладах “найближчих, поточних політичних завдань класової боротьби”, “щоб не затушовувати сутності професійних спілок як войовничих класових організацій”<sup>27</sup>. Як приклад організації навчання на курсах профспілкової освіти популяризувався досвід роботи Харківської обласної ради професійних спілок, яка за пропозицією обласного агітпропу ввела до програми профспілкових курсів лекції з економічної політики партії<sup>28</sup>.

Курс на “посилення класового, політичного виховання шляхом роз’яснення основних завдань робітничого класу і злободенних питань, висвітлення практичної роботи радянської влади, профспілок, комуністичної партії в вирішенні конкретних завдань соціалістичного будівництва” закріпив VIII Всесоюзний та IV

---

Всеукраїнський з'їзди професійних спілок (1928 р.)<sup>29</sup>. Здійсненню цього курсу сприяло зміцнення партійного контролю за системою профспілкової пропаганди. Згідно з постановою ЦК КП(б)У “Про об'єднання методичної роботи партійної і профспілкової мережі освіти”, яка була прийнята в червні 1929 р., відбулося злиття систем профспілкової і політичної освіти до єдиної мережі політично-профспілкової освіти<sup>30</sup>.

Робітники, яких “пропускали” через конвеєр партійно-профспілкового навчання, мали стати “провідниками”, а точніше проповідниками комуністичної ідеології серед робітників і так званих “дрібнобуржуазних” верств населення – дрібних підприємців та селян.

Головною кузнею кадрів сільських агітаторів і пропагандистів була спілка працівників освіти (Робос), створена “в стінах відділів народної освіти” на заміну спілці вчителів, яка підтримувала просвіти<sup>31</sup>. Культурно-освітня діяльність спілки в перші роки її існування була спрямована на політичну освіту учителів. Вона надала методичну та матеріальну допомогу Наркомосу в організації профспілкових курсів та центрів політичної освіти на селі (Будинків політосвіти). Члени культкомісії Робосу залучалися до розробки програми та викладання політичного курсу, а кошти культфонду спілки використовувалися на видавництво політичної літератури. Їх вистачало лише для укомплектування бібліотек губернських відділів професійних спілок. Тому Будинки політосвіти, які повинні були стати навчальними базами політичної підготовки учителів, залишалися без необхідної літератури<sup>32</sup>.

Навчання учителів у системі політичної освіти розпочалося після закінчення 1922/23 навчального року. Рівень набутих знань мала з'ясувати перевірка, що в умовах політичної недовіри до непролетарських верств населення, перетворилася на перевірку політичної благонадійності та політичну чистку учителів. Незважаючи на намагання представників Робосу, які входили до складу перевірочних комісій, захистити членів спілки від упередженого ставлення політпрацівників, тільки на Катеринославщині були відсторонені від викладацької діяльності 37 педагогів. Після звернення Південбюро ВЦРПС до Центрального комітету партії чистку вдалося зупинити.

Протестуючи проти протиправних дій політичних та профспілкових працівників Донеччини, Поділля та Волині керівники Робосу домоглися заміни політичної перевірки й підготовки учительських кадрів – фаховою. Однак у більшості губерній України, де

---

профспілкові керівники підтримали кампанію політосвіти, учителі були змушені засвоювати політмінімум<sup>33</sup>. Кампанія політобліку та політпідготовки учителів завершилась у містах у листопаді 1923р., а у сільській місцевості — в лютому наступного року<sup>34</sup>.

Підбиваючи підсумки проведеної кампанії, Південбюро ЦК Робосу з гордістю рапортувало до ЦК КП(б)У про збільшення інтересу широких мас учительства до політичних знань та про зростання їх політичної зрілості: “Всюди виникають гуртки політичної грамоти, [проф]працівники звертаються безпосередньо до парткомів з проханням командирувати політичних працівників для читання лекцій і керівництва гуртками. Багато хто далеко залишив за собою політмінімум, з’явилися прохання надіслати праці В.І. Леніна, “Капітал” Карла Маркса. Повідомлялося й про проведення осередками спілки профпропаганди в Києві, Одесі, Донецьку та Катеринославі, а також про зростаючу участь її членів в антирелігійній та інших громадсько-політичних кампаніях: “Разом з КСМУ учительство організовує диспути, на яких виступає з доповідями (Богодухів), в Бердянську шкраби [скорочено від рос. – школьные работники] постановили замінити недільний відпочинок на понеділковий. У Черкасах було організовано громадські суди над працівниками освіти, які дотримували [релігійну] обрядовість”<sup>35</sup>.

Реалістична оцінка наслідків політичного виховання учительства була надана керівництвом Робосу в 1928 р. У доповідній записці комфракції ВУКу “Про стан сільського учительства на Україні за реконструктивну добу” зазначалося: “Роками перелому мас учительства, повороту його до Комуністичної партії та Радянської влади були 1924-1925 рр.”, відколи понад чверть учительства стала радянською. Але факт переходу більшості педагогів на бік радянської влади визначався кінцем 20-х років<sup>36</sup>.

Проте у 1924-1925 рр. відчувалося запаморочення від перших успіхів ідеологічного виховання учителів. Керівники спілки вирішили, що тенденція переходу освітян на позиції радянської влади набула масового характеру і провели на II Всеукраїнському з’їзді учителів проект резолюції про залучення педагогів до громадсько-політичної роботи на принципах добровільності. Однак розрахунок на підтримку всіма учителями радянської влади виявився передчасним. Скориставшись відміною адміністративного тиску, частка учителів, як обережно зазначив ВУК Робос, відійшла від громадсько-політичної роботи.

---

III Всеукраїнський з'їзд освітян, що відбувся в червні 1928 р., підтримав курс на залучення учителів до громадсько-політичної роботи методами виховання. Однак, враховуючи недостатню ефективність таких методів, він запропонував не обмежуватися ними й застосувати при необхідності примус<sup>37</sup>. За визнанням ВУКу Робос, “учительство переважно били, а не виховували”, на нього перекладали відповідальність за провали в агітаційно-пропагандистських кампаніях. Коли ж учителі вказували на помилки в організації цих кампаній, їх звинувачували в “правому ухилі”. Крім того, влада часто-густо використовувала членів спілки Робос у громадській роботі не за призначенням – не як ідеологічних працівників. Найчастіше це траплялося в колгоспах, де їх залучали до прополювання бур'янів, охорони майна розкуркулених і т. ін.<sup>38</sup>

Поряд із профспілкою Робос влада намагалася притягнути до політичного виховання селянства й інші професійні спілки, що діяли на селі, насамперед найбільшу спілку Всеробіземліс. Особливі надії вона покладала на її освічених членів – агрономів, які об'єднувалися в інженерно-технічні секції Всеробіземлісу. Ідея підготовки з агрономів проповідників комуністичної ідеології активно нав'язувалася учасникам губернських конференцій ІТС восени 1924 р. Для встановлення дружніх стосунків із селянами агрономам пропонувалося домогтися такого ж авторитету на селі, який мали священики, “врости в побут і звичаї селян, як це зробили священики, стати для селян такими ж необхідними, як священики”<sup>39</sup>. Для цього агрономам належало не тільки поширювати агрознання на підтримку кампанії “виробничої пропаганди”, але й сприяти заходами ідеологічного характеру, що здійснювалися агітпропами та політосвітами: організацією курсів політосвіти, проведенням антирелігійних диспутів та громадських судів над неписьменними та тими, хто отримав низький врожай, допомогою радянським органам у запровадженні в селянський побут нових радянських свят і т. ін.<sup>40</sup> Однак агрономи, як і педагоги, в більшості не були обізнані з ідеологією та політикою більшовиків. Вони не могли відповідати на питання політичного характеру, які селяни задавали на сільськогосподарських лекціях, і ставали об'єктом глузування з боку комсомольців та керівників сільських рад.

Ідеологічна обробка агрономів, як і педагогів, розпочалася з кампанії політичної перевірки, яку проводили Всеробіземліс разом з Головополітосвітою та НК РСІ<sup>41</sup>. Наприкінці 20-х років

---

заходи ідеологічного впливу щодо політично несвідомих агрономів було витіснено репресіями.

“Мозковим центром”, який обслуговував мережу політико-профспілкової пропаганди, були науково-дослідні комісії з історії професійних спілок (істпрофи), організовані ВЦРПС у середині 20-х років з метою написання більшовицької історії профспілкового руху. Завдяки діяльності істпрофів профспілки мусили взяти під контроль і спрямувати в необхідному для державної партії ідеологічному напрямку діяльність дослідників профспілкової історії, серед яких переважали колишні меншовики-професіоналісти – Н. Балабанов, Б. Колесников, Ю. Крейзель, Д. Шлосберг та деякі інші. Влада, яка намагалася міфологізувати історію відповідно до партійної ідеології, не могла довірити її написання колишнім політичним ворогам.

Організація істпрофів почалася згори. 29 січня 1925 р. при культвідділі ВУРПС була заснована Всеукраїнська комісія з історії профспілкового руху в Україні – Істпроф ВУРПС. На всеукраїнську комісію покладалося завдання корегувати діяльність дослідників історії профспілкового руху в Україні відповідно до ідеологічних настанов та політичних запитів влади. Всеукраїнська комісія діяла як філіал Істпрофу ВЦРПС<sup>42</sup>, який було організовано на п'ять років раніше в межах Соціалістичної академії суспільних наук<sup>43</sup>. До складу всеукраїнської комісії ввійшли Я. Рабичев, Б. Невельської, Ю. Крейзель, Е. Шатан, Б. Колесников, І. Акулов, Савцов, Соколін і Кессель<sup>44</sup>. У 1929 р. комісія була реорганізована у відділ ВУРПС, що складався з чотирьох штатних працівників — завідуючого (Кузьменка), технічного та двох наукових працівників (Д. Шлосберга та Я. Рабічева).

Істпроф ВУРПС очолив організацію комісій по вивченню історії профспілкового руху при центральних та місцевих комітетах професійних спілок, які мали започаткувати рух ветеранів профспілкового руху на підтримку істпрофів. Крім того, на них покладалося завдання створення музеїв та архівів праці<sup>45</sup>.

У перші роки після заснування місцеві істпрофи мали широкі повноваження. Вони займалися не тільки збиранням, систематизацією, науковою обробкою та публікацією регіональних матеріалів про “стан робітничого і профспілкового руху та його роль у розвитку революційних подій”. Їм також надавалося право рецензування та підготовки до друку наукових праць з історії профспілкового руху, підготовлених членами місцевих комісій. Однак їх самодіяльність була ілюзорною. Істпрофи були

---

підпорядковані трьохсторонньому контролю з боку профспілкових, державних і партійних органів.

По профспілковій лінії діяльність губернських істпрофів контролювалася всеукраїнським істпрофом та культвідділами професійних спілок. Їх керівники призначалися профспілковими органами<sup>46</sup>. Адміністративний нагляд здійснювався відповідним відділом НКВС<sup>47</sup>, а ідеологічний — профспілковими секціями істпартів\*, з якими істпрофи мусили полагоджувати плани науково-дослідної роботи.

У перший рік існування істпрофів їх діяльність, за рішенням VI Всесоюзного з'їзду професійних спілок, була спрямована на відзначення 25-ї річниці першої російської революції 1905 р. та виникнення загальноросійського профспілкового руху<sup>48</sup>. Вона розпочалася із збирання документів і матеріалів з історії робітничого та профспілкового руху 1905-1907 рр. та укладання бібліографії профспілкових газет та книжок того періоду. Крім матеріалів профспілкових органів, губернським радам професійних спілок належало виявляти документи, які характеризували економічне та правове становище робітників, робітничу політику уряду, діяльність робітничих кооперативів та страхових організацій. Серед документів, що висвітлювали політичний робітничий рух, відбиралися лише такі, які торкалися діяльності професійних спілок або характеризували ставлення їхніх членів до подій політичного життя. Зібрані матеріали, залежно від їх регіонального значення, надсилювалися до республіканського та загальносоюзного істпрофів. Ті, які відносилися до України — до істпрофу ВУРПС, а інші — до істпрофу ВЦРПС<sup>49</sup>.

Матеріали, що надійшли в розпорядження істпрофів, надали можливість підготувати різноманітні за тематикою, але тенденційно підібрані збірники матеріалів, про участь київських та катеринославських профспілок у революційних подіях 1905–1907 рр.<sup>50</sup> Проте праці, опубліковані істпрофами 1925 р., були присвячені не тільки першій російській революції. Деякі з них розповідали про події 1918-1919 рр., зокрема, про трудове законодавство гетьманського уряду та діяльність Всеукраїнської центральної ради професійних спілок<sup>51</sup>, але більшість — про діяльність профспілок у роки радянської влади. Це — збірки про Харківське та Донецьке відділення спілки гірників, Київське відділення спілки робітників

---

\* Істпарті — наукові комісії, утворені для вивчення історії комуністичного руху при центральному та губернських комітетах КП(б)У.

---

місцевого транспорту та Всеукраїнське бюро спілки робітників землі й лісу<sup>52</sup>.

Чимало статей з ювілейної тематики, присвячених 25-тій річниці революції 1905–1907 рр., було надруковано у “Віснику профспілкового руху України” та газеті “Пролетар”, галузевих профспілкових журналах і газетах. На запрошення істпрофу ВЦРПС члени українських істпрофів друкувалися у збірнику “Матеріали по истории профессионального движения России” та в органах ВЦРПС – журналі “Вестник труда» та газеті “Труд”. Їх статті з’являлися й у збірці істпарту ЦК КП(б)У “Летопись революции»<sup>53</sup>.

В 1926 р. через відсутність фінансування науково-дослідницька діяльність істпрофів майже повністю припинилася. Проводився лише запис споминів ветеранів профспілкового руху. Застопорилася робота й по організації обласних архівів праці. За свідченням голови Одеського істпрофу, “майже всі архіви [профспілок] являли собою велику множину пописаних паперів і клаптиків в аркушах, які були зібрані на звалище і здані “насіпом” без жодних описів у найхаотичнішому становищі”. Для їх упорядкування в порядку профспілкової дисципліни залучалися студенти історичних факультетів вузів. Але вони не бажали працювати “на громадських засадах” і нехтували профспілковим дорученням<sup>54</sup>.

Хоча організація Архівів праці планувалася при Палацах праці, які належали професійним спілкам, приміщення для їх влаштування своєчасно не виділялися. Гучна назва палаці не відповідала призначенню споруд, які передавалися під робітничі клуби. Як правило, це були житлові будинки, мешканців яких ущільнювали для організації “палаців”. Тому в таких “палацах” було дуже складно знайти вільне приміщення для влаштування архівів. Навіть Центральний архів праці, який був організований у жовтні 1926 р. при Центральному палаці праці, розмістився в одній із кімнат комунальної квартири, мешканці якої користувалися гасовими плитами та примусом. Лише через рік їх вдалося відселити й облаштувати приміщення для зберігання документів<sup>55</sup>.

З 1926 р. працівників архіву праці почали залучати до агітаційно-пропагандистської діяльності агітпропів. Їх силами були влаштовані дві стаціонарні виставки у Харкові – до п’ятиріччя Харківської обласної ради професійних спілок і до ювілею першої російської революції 1905 р., а також одну пересувну, присвячену 25-річчю загального страйку 1903 р. Ця виставка демонструвалися в Одесі та Дніпропетровську.

---

В червні 1926 р. місцеві істпрофи були розпущені. Проте завдяки доробкам минулих років Харківська, Одеська, Дніпропетровська, Полтавська та Київська окружні ради професійних спілок продовжили публікацію ювілейних видань<sup>56</sup>. Крім них, було опубліковано монографію І. Шингарьова з історії робітничого та профспілкового руху друкарів Харківщини<sup>57</sup>. Видання майже всіх праць, крім підготовлених у Харкові, здійснювалося поза контролем істпрофу ВУРПС, під редакцією обласних істпрофів. За оцінкою керівництва істпартів, частка цих видань була визнана такою, що не відповідає більшовицькій ідеології<sup>58</sup>.

Деякі керівники істпрофів не бажали підпорядковуватися настановам істпартів. 15 жовтня 1926 р. голова істпарту ЦК КП(б)У М. Іванов скаржився до Істпрофу ВУРПС з приводу ігнорування Катеринославським істпрофом рішень обласного істпарту щодо налагодження взаємин між цими комісіями. Він прохав істпроф ВУРПС “з’ясувати питання про ставлення Катеринославського істпрофу до місцевого істпарту з метою встановлення правильних взаємин між ними ... шляхом вироблення спеціального положення про істпрофи”<sup>59</sup>.

Конфлікт між дніпропетровськими істпартом та істпрофом був розглянутий в ЦК КП(б)У. У відповідь на скаргу М. Іванова ЦК прийняв рішення про обов’язкове затвердження планів науководослідних комісій з історії профспілкового руху в істпартах. Г. Новополін, який уникав співробітництва з місцевим істпартом, був усунутий з посади голови Дніпропетровського істпрофу<sup>60</sup>. ЦК не прийняв до уваги навіть той факт, що після припинення фінансування істпрофів лише дніпропетровська комісія продовжила пошукову роботу, а її голова зумів підготувати до друку двотомну монографію з історії робітничого руху на Катеринославщині<sup>61</sup>.

Питання посилення ідеологічної спрямованості діяльності істпрофів обговорювалися на Всеросійській нараді комісій по вивченню історії профспілкового руху, яка була проведена в травні 1927 р. в Москві. Резолюція наради “Наслідки і перспективи діяльності істпрофів” поставила перед керівниками останніх завдання: “щоб наслідком роботи [комісій] була не нейтральна в політичному відношенні хроніка, а більшовицька історія профспілкового руху”. Для її написання рекомендувалося залучати авторів, “які стоять на ґрунті історичного матеріалізму й уміють у своїх працях використовувати діалектичні методи,” а у випадках необхідності доопрацювання рукописів, які не відповідали



---

ідеологічним вимогам, підшукувати редакторів або співавторів, які могли б “довести” рукописи до відповідності цим вимогам<sup>62</sup>.

Після закінчення конференції робота істпрофів в Україні була поновлена. Вона розпочалася з чисток співробітників, публікації яких не відповідали вимогам цензури. Для посилення профспілкового контролю за діяльністю місцевих істпрофів до найбільших промислових центрів республіки – Києва, Дніпропетровська, Артемівська та Одеси були відряджені уповноважені істпрофу ВУРПС, які спрямовували діяльність істпрофів і в поближких областях. Якщо уповноважений, призначений до Артемівська, очолював роботу лише в Донбасі, то відряджений до Києва – у Київській, Білоцерківській, Черкаській та Вінницькій областях; відряджений до Дніпропетровська – у Дніпропетровській, Запорізькій, Павлоградській, Бердянській, Кам’янець-Подільській та на Криворіжжі, а відряджений до Одеси – у решті областей півдня України. Організацією роботи на Харківщині відав Всеукраїнський істпроф, а з 1929 р., після ліквідації Артемівського істпрофу, під його безпосереднім керівництвом опинилися істпрофи Донбасу<sup>63</sup>.

За свідченням всеукраїнського істпрофу діяльність обласних істпрофів протягом кількох місяців після відбудови зосереджувалася переважно на організаційній роботі, яка заважала науковим дослідженням з нової тематики, присвяченої 10-річчю Жовтневої революції. Через брак часу на виявлення архівних документів, члени істпрофів обмежилися збором газетних матеріалів<sup>64</sup>. Найбільш цікаві з виявлених документів, але лише такі, що відповідали більшовицькій концепції історичного розвитку та сприяли вихованню радянського патріотизму, друкувалися в профспілковій пресі під рубрикою “З минулого”.

Робота по підготовці ювілейних видань тривала у 1928 р. За два роки істпрофи опрацювали 60 газет та журналів, які виходили в 1917–1919 рр. у Харкові, Києві, Одесі, Дніпропетровську, Миколаєві та Житомирі<sup>65</sup>. Зібрані документи надали можливість опублікувати 17 праць переважно пропагандистського характеру, які не відзначалися глибиною наукових досліджень. Серед них була лише одна монографія та один збірник наукових статей<sup>66</sup>, решту складали збірники документів та матеріалів, популярні брошури<sup>67</sup>.

В 1929 р. науково-дослідницька робота істпрофів проводилася по кількох напрямках. Завершилося дослідження історії профспілкового руху в Україні під час першої загальноросійської революції 1905-1907 рр. Продовжилися збір, систематизація та

---

наукова обробка матеріалів про страйковий рух робітників у 1917–1920 рр. Готувалася до друку стенограма I Всеукраїнського з’їзду професійних спілок. Розпочався пошук матеріалів про діяльність білогвардійських урядів в Україні та про профспілкову дискусію 1920–1921 рр.

За наслідками роботи істпрофів у 1929 р. було опубліковано лише чотири праці — збірник постанов з’їздів та конференцій профспілок України, монографія Д. Шлосберга про профспілковий рух на Україні під час революції 1905-1907 рр. та брошури П. Блажеєвича про радянську спілку гірників Донбасу та І. Шингарьова про I Всеукраїнський з’їзд профспілок, яка вийшла замість стенограми з’їзду<sup>68</sup>. Проте активізувалась організація архівів та музеїв праці.

В 1928 р. були відкриті обласні архіви праці в Одесі, Києві та Дніпропетровську<sup>69</sup>. Розпочалося заснування музеїв профспілок, які мусили пропагувати досягнення радянської влади в галузі охорони праці, соціального страхування та робітничого законодавства<sup>70</sup>. Експозиція Харківського центрального музею праці була підготовлена в 1929 р. Керівництво музеєм очолили члени ВУРПС Д. Шлосберг і Б. Невельський. До складу дирекції музею також увійшли представники Наркомату освіти та профспілок гірників і металістів<sup>71</sup>. Відомості про обласні музеї праці в матеріалах істпрофу не збереглися. Проте відомо, що за ініціативою груп сприяння істпрофам почали організовуватися музеї фабрик та заводів.

Поза увагою профспілок не залишилася жодна виставка, організована агітпропами та політосвітами. В умовах неписьменності наочна пропаганда мала особливе значення. ВУРПС влучно порівнював музеї та виставки з “книгами, які могли читати неписьменні”. Центрами організації виставочної роботи стали промислові регіони республіки й насамперед Донбас. Професійні спілки сприяли проведенню в цих регіонах ювілейних історичних виставок, які були організовані Істпартом, агітпропом та музеєм революції і присвячувалися знаменним датам “червоного календаря” — десятиріччю Жовтневої революції, тридцятиріччю ВКП(б) та десятиріччю КП(б)У. Профспілкові організації залучалися до оформлення експозицій музеїв і виставок антирелігійного та виробничого характеру: Всеукраїнської постійної промислово-технічної виставки, Всеукраїнського музейного містечка на території Печерської Лаври, конкурсів по галузях виробництва. Вони брали участь в оформленні експозицій, які

---

пропагували радянську культуру за кордоном – виставки українського мистецтва в Берліні та стенду СРСР на виставці образотворчих мистецтв у Парижі. Їх силами організовувалися виставка з історії профруху та кооперації, й різноманітні експозиції, приурочені до профспілкових конференцій і з'їздів (студентського друку, образотворчого мистецтва та ін.)<sup>72</sup>.

1929 р. став останнім роком діяльності істпрофів. У 1930 р., за рішенням ЦК КП(б)У, вони були ліквідовані. Їх роботу продовжила підсекція з історії профспілкового руху секції історії пролетаріату СРСР в Інституті марксизму-ленінізму. Наукові розробки істпрофів послужили теоретичною базою агітаційно-пропагандистської діяльності профагітпропів.

Публікації істпрофів “озброїли” профспілкових пропагандистів у ідеологічній боротьбі за формування нової комуністичного свідомості членів професійних спілок. Професійні спілки були зобов'язані проводити ідеологічну роботу в усіх освітніх та культурно-освітніх закладах – школах для дорослих, училищах професійно-технічної освіти, різноманітних курсах і т.п. Основними центрами політико-виховної та культурно-масової роботи серед робітників були робітничі клуби та “червоні кутки”, навколо яких групувалися культосвітні заклади – бібліотеки, художні і театральні студії, музеї та ін.

Перебуваючи в перші роки радянської влади під безпосереднім керівництвом політосвіт, клуби перетворювалися з добровільних об'єднань робітників за інтересами на державні політосвітні заклади, які завдяки примусовому членству нав'язували членам профспілок політичне навчання та участь в агітаційно-пропагандистських кампаніях. Насаджувані політосвітами примусовість та ідеологізація відвертали робітників від клубів, які безлюдніли. Як зауважував голова культвідділу ВУРПС М. Рабічев “держава сама, безпосередньо через свої органи ... не могла близько підійти до робітничої маси в її побуті”, оскільки “організувати дозвілля робітничої маси, керувати ним ... може тільки той, хто робітничу масу добре знає, ... кого сама маса добре знає, до кого вона звикла, як до керівника, звертатися по всіх питаннях праці та побуту”<sup>73</sup>.

Враховуючи невдалий досвід одержавлення клубних установ, ЦК РКП(б) передав їх у 1923 р. з безпосереднього підпорядкування політосвітам у відання професійних спілок. Намагаючись повернути робітників до клубів, ВУРПС заявив про перебудову клубної роботи на демократичних засадах. Відповідно до типового

---

статуту клубу, розробленому Південбюро ВЦРПС, запроваджувалися добровільне членство та виборність правлінь клубів<sup>74</sup>. Однак клубний статут не гарантував передання управління клубами робітникам.

За рішенням XIII з'їзду РКП(б) політичне, організаційне і методологічне керівництво роботою клубів надавалося клубним комісіям агітпропів<sup>75</sup>. Важелями зв'язку між агітпропами та клубами, служили партійні фракції клубних правлінь, які мали контролювати всі сфери клубного життя і, насамперед, добір кандидатур до виборів у правління клубів<sup>76</sup>.

Всупереч постанові партійного з'їзду керівництво клубною роботою захопили професійні спілки. За даними обслідування культвідділів профспілок, проведеного органами РСІ в 1924 р., культвідділи самостійно розробляли програму й методику клубної роботи, не погоджуючи її з клубними комісіями агітпропів<sup>77</sup>. Послаблення партійного контролю призвело до деідеологізації клубної роботи. На відміну від 1921-1922 рр., коли в діяльності клубних установ переважали заходи масового політичного характеру – лекції з політичної тематики, всілякі кампанії та мітинги, з 1924 р. клубна робота почала проводитися у формі гуртків, насамперед, художньої самодіяльності. Поряд з гуртками фізичного виховання їх частка серед клубних гуртків становила 69%. Решта – припадала на політосвітні (17%), профосвітні (7%), наукові (5%) та гуртки по вивченню ремесел (2%)<sup>78</sup>. Згортанню масової роботи сприяла постанова агітпропу ЦК КП(б)У, прийнята у 1922 р., яка пропонувала зробити гуртки основною формою організації політичної освіти<sup>79</sup>.

Характер гурткової роботи в робітничих клубах залежав від наявності культурно-розважальних закладів у містах та робітничих селищах. Якщо у великих містах клуби мали можливість зосередити увагу на політичній і профспілковій освіті, то у містечках та робітничих селищах вони мусили насамперед задовольняти запити робітників на розваги й відпочинок. Так, із 91 клубного гуртка Харкова лише 5 проводили художню і 6 – спортивну роботу. У Києві більшість клубних гуртків – 102 із 169 – також займалися політичною та профспілковою освітою. Інша ситуація складалась у районних клубах. Зокрема, на Харківщині із 35 гуртків 19 було художніх, 3 – спортивних і лише 12 – профта політосвітніх. На Чернігівщині (за виключенням губернського центру) із 247 гуртків 82 займали політосвітою й 34 – профосвітою, 20 – фізкультурним вихованням, а більшість

---

об'єднувала учасників художньої самодіяльності – членів драматичних, літературних, музичних й хореографічних гуртків.

В 1924 р. до активної роботи клубів через гуртки було залучено лише 4% членів профспілок та 0,5% членів їх родин. Найбільше – у великих містах і найменше – у сільськогосподарських губерніях. Так, у Чернігівській губ. клуби відвідувало лише 1,5% членів спілок, на Донеччині не більше — 15%, а в Харкові – 60%<sup>80</sup>.

Масова політична робота в клубах майже не проводилася. За даними вибіркового обстеження, проведеного органами РСІ в клубах Кадіївки, Кривого Рогу, Вітки, Должанки та Грушевського у першому кварталі 1924 р., тут було показано 98 театральних вистав і 16 фільмів, прочитано 4 лекції, організовано 3 політичних судів та 2 вечори запитів і відповідей. Причому теми лекцій не привертали увагу слухачів.

Ослаблення ідеологічної спрямованості клубної роботи викликало занепокоєння партійно-державних органів. XIII з'їзд РКП(б) постановив підпорядкувати клубну роботу “роз'ясненню завдань, які стояли перед партією, державою та революцією в галузі господарського, державного й профспілкового будівництва, тактики партії й політики Радянської влади на засадах ленінізму”<sup>81</sup>.

В 1924 р. між державними і профспілковими керівниками розгорнулася дискусія з приводу шляхів посилення ідеологічного впливу клубів на членів професійних спілок, яка виявила розбіжності в їх поглядах щодо керівництва клубами, змісту та методів клубної роботи. Ареною їх зіткнення став I Всеукраїнський з'їзд клубних працівників, скликаний 25-30 вересня 1924 р.<sup>82</sup>

Представники політосвіт намагалися ревізувати рішення лютневого пленуму ВЦРПС та V Всеросійського з'їзду профспілок (1922 р.) про передання керівництва клубною роботою до професійних спілок, оскільки вважали, що професійні спілки повинні лише “давати монету” на клубну роботу. Вони домагалися поновлення діяльності клубів як “політосвітніх комбінатів”, які об'єднували роботу всякого роду шкіл, курсів та гуртків, де не передбачалося місця розвагам і відпочинку<sup>83</sup>.

Профспілкові працівники, які відчували настрої робітників, розуміли абсурдність поглядів представників політосвіт. Для них було очевидним, що залучити маси до клубів можна лише культурно-розважальними заходами, перетворивши клуби з “храмів освіти” та “кузень пролетарської культури” в центри

---

відпочинку та дозвілля трудящих. Висунувши гасло “Більше уваги робітничій онучі!”, вони виступали “проти поглинення масової роботи клубів “календарною програмою” та “червоним календарем”. Заперечуючи її проведення у формі агітаційних кампаній, вони намагалися ув’язати клубну роботу з питаннями повсякденного життя і праці робітників. “Календарний план” – це шаблон, казенщина, [який. – Авт.] губить нашу роботу... Наше завдання в тому, щоб дати робітнику в клубі розташуватися дещо вільготніше. Не потрібно його надмірно “освічувати”, опікати, надіждати “повчаннями”, хоча б і комуністичними, потрібно йому дати можливість займатися тим, чим він хоче,” – висловив погляди профспілкової фракції голова культвідділу ВУРПС М. Рабічев.

Відстоюючи розважальну форму клубної роботи, Рабічев піклувався не тільки і не стільки про права робітників. Він розумів, що не зробивши клуби місцем дозвілля робітників, профспілки позбавляться можливості впливу на формування їх світогляду поза сферою виробництва. “Пивна зараз сильніша за клуб не тільки як місце розваги та відпочинку, ... але вона сильніша за клуб і в справі формування громадської думки. Ось у чому небезпека”, – застерігав Рабічев. “У пивній не тільки п’ють, але ще й розмовляють ... І вже не раз було, що про страйк, волинку і т.п. пивні дізнавалися задовго до того, як дізнавалися завком, осередок, а тим більше клуб,” – вказував голова культвідділу ВУРПС, підкреслюючи, що ігнорування профспілками дозвілля робітників “загрожує переродженням пивної в іншу профспілку, поза нашою, поруч з нашою, чи проти нашої”. “Таким чином тут справа не в одній культурі, – робота клубів стає важливою частиною спілкової роботи”, – підсумовував він.

Для того, щоб перетворити клуби зі своєї “культурної цукерки”, із закладів, куди робітники заглядали для перегляду фільмів чи вистав, коли вони спокійні й задоволені, в місця, де збираються “в хвилини негод”, Рабічев пропонував “створити в клубі атмосферу справжньої робітничої громадськості, робітничої демократії”, щоб “усі питання, які турбують робітників, ... звучали не тільки з трибуни, в живій чи стінній газеті”, але й “були предметом насправді безпосередніх бесід (в кімнаті відпочинку, буфеті і т. ін.)”. Він закликав делегатів з’їзду взяти “рішучий курс на робітничу громадськість, ... курс на клуб як місце організації робітничого дозвілля, всебічного задоволення його потреб у відпочинку, розважанні, самоосвіті”<sup>84</sup>.

Пропозиції Рабічева про роботу клубів “як масових громадських робітничих організацій” були підтримані делегатами з’їзду, однак під тиском агітпропів й політосвіт у діяльності клубів у 1926 р. виявилася протилежна тенденція – на перетворення в політосвітні заклади. Зокрема, 40% заходів, проведених у клубах, становили лекції, доповіді й розмови, з них 37,4% – з політичної і 15,2% – профспілкової тематики, майже третину – вистави й концерти та 11,7% – кіносеанси. Ідеологізації клубної роботи сприяла кампанія по перевірці клубів, яка була проведена напередодні з’їзду “клубників”.

Перебудова клубної роботи під гаслом Томського “Клуби для робітничої маси, а не робітничка маса для клубів” розпочалася в наступному році. В 1926 р. частка лекцій, доповідей і розмов серед заходів масової роботи скоротилася на половину — до 21,2%, хоча відсоток лекцій, прочитаних за політичною і профспілковою тематикою, серед загальної кількості лекцій майже не змінився. Новою формою наочної агітації стали “живі газети”. “Живі газети” і сімейні вечори наблизилися за популярністю до таких улюблених робітниками заходів клубної роботи, як концерти і вистави, а ось показові товариські суди, вечори запитів та відповідей, а також концерти художньої самодіяльності відбувалися в напівпустих залах<sup>85</sup>. Розвивалася екскурсійна робота, але її роль в організації дозвілля членів клубів залишалася незначною. Переважаючим у масовій роботі клубних установ стали культурно-розважальні заходи. Їх частка з 1925 р. до кінця 20-х років збільшилася з 41,5 до 67,9%. Клуби почали перетворюватися на центри культурного дозвілля трудящих. В них урочисто відзначалися нові радянські свята, пам’ятні дати, проводилися концерти й перегляди кінофільмів<sup>86</sup>.

Скоротилася мережа політосвітніх та профосвітніх гуртків та активізувалася гурткова робота по інтересах. Частка політичних гуртків зменшилася з 1925 по 1929 рр. з 11,9 до 3,3%, а профспілкових – з 8,0 до 2,6%. Члени профспілок охоче відвідували художньо-музичні, військові, стрілецькі, виробничі та науково-технічні гуртки<sup>87</sup>.

Завдяки розважальному характеру більшості масових заходів та активізації гурткової роботи по інтересах, кількість членів клубів постійно зростала, однак їх частка серед членів профспілок, майже не збільшувалася. Це пояснювалося зростанням чисельності членів профспілок, темпи якого відповідали динаміці збільшенню членів клубів. Зокрема, чисельність членів клубів з 1925 по 1929 рр.

---

зросла з 211,6 до 328,4 тис. осіб, а кількість членів профспілок – з 1 млн. 174 тис. осіб на 1 жовтня 1924 р., до 1 млн. 833 тис. – на 1 жовтня 1926 р. та до 2 млн. 107 тис. — у 1929 р.<sup>88</sup>.

Залученню членів профспілок до профспілкових клубів перешкоджав брак клубних приміщень, оскільки темпи клубного будівництва відставали від динаміки збільшення членів профспілок. Якщо кількість членів професійних спілок збільшилася з 1924 по 1928 рр. майже в два рази, то кількість клубних установ за той же час зросла лише на третину – до 866<sup>89</sup>. В 1926 р. 15% самих великих клубів, які охоплювали 40% усіх залучених до клубів, не вміщали й половини своїх членів, не кажучи вже про родини робітників. Ще 15% клубів не мали залу для глядачів, 20% – кімнат для гурткової роботи, крім залу, і 52% – мали менше 5 кімнат. Особливо гостро питання про клубні приміщення стояло в Донбасі, де клубні заклади часто-густо розміщувалися в сараях та колишніх конюшнях<sup>90</sup>. В той же час пристосовані для клубної роботи будинки, як, наприклад, Палац культури в Горловці, використовувалися не за призначенням. Їх кращі кімнати здавалися в оренду державним установам<sup>91</sup>.

Клубне будівництво, розпочате в Донбасі 1925 р., дало перші результати наприкінці 1927 р., коли було відкрито 60 нових клубів. Однак багато старих клубних приміщень на той час перебували в аварійному та вогненебезпечному стані й підлягали закриттю<sup>92</sup>.

Як і раніше, активну участь у роботі клубів брала молодь. Незважаючи на постанову V Всеросійського з'їзду професійних спілок про організації в клубах сімейних вечорів, відповідальні працівники культкомісій побоювалися клопотати перед окружними політосвітами та парткомаами про дозвіл на влаштування таких вечорів, розуміючи їх негативне ставлення до цього питання<sup>93</sup>. Проте сімейні вечори в клубах не намагалися організувати й члени професійних спілок, які побоювалися хуліганської поведінки молоді й тому влаштовували позаклубні сімейні вечірки<sup>94</sup>. І все ж таки сімейні вечори поступово впроваджувалися в клубне життя. Їх частка серед заходів масової роботи, які щорічно проводилися в клубах, збільшилася з 1925 по 1929 рр. в 26 разів, однак порівняно з іншими масовими клубними заходами вона залишалася найменшою – не перевищувала 2,6%<sup>95</sup>. Через це робітнича родина навіть наприкінці 20-х років залишалася поза впливом профспілкових клубів.



Враховуючи нереальність масового залучення до клубів дорослих робітників, а тим більше їх родин, правляча партія взяла курс на перенесення політико-виховної роботи на виробництво шляхом організації при фабзавкомх “червоних кутків”. Якщо до 1925 р. в республіці діяло 628 профспілкових клубів та 1 тис. 676 “червоних кутків”, то в 1929 р. кількість останніх збільшилася в 7,5 рази – до 11 тис. 906, в той час як клубів, як уже згадувалося, лише на третину – до 866<sup>96</sup>.

Поширенню роботи “червоних кутків”, як і клубних установ, заважав брак приміщень. Як зазначалось у звіті культвідділу ВУРПС про наслідки обстеження культроботи профспілок за 1926 р. – січень 1927 рр.: “Робота “червоних кутків” відбувалась у надзвичайно складних умовах — як в сенсі обмеження часу для її проведення, так і в сенсі гострої недостатчі приміщень. У 1927 р. мали своє приміщення або кімнату лише половина “кутків”. Інші мусили розташовуватися у виробничих приміщеннях<sup>97</sup>.”

“Червоні кутки” перебрали на себе політосвітню гурткову та масову роботу, яка згорталась у клубах. У “кутках”, звичайно, організовувалися ленінські, профспілкові та кооперативні “кутки”, а також “кутки”, присвячені виробництву, новинам дня та об’явам. Масова робота “червоних кутків” складалася переважно (на дві третини) з лекцій, доповідей, бесід та голосного читання. Політичну спрямованість мала також їх гурткова робота. Вже в 1926 р. у 64,4% “кутків” діяли гуртки профспілкового руху, у 58,9% – політграмоти, у 53,2 – лікнепу і тільки у 8,2 – виробничої освіти<sup>98</sup>.

Виробничий принцип організації розширив можливості проведення агітаційно-пропагандистської роботи. Якщо політосвітніми та профспілковими гуртками робітничих клубів у 1929 р. було охоплено 7,6 тис. членів професійних спілок, то в аналогічних “куткових” гуртках та школах – близько 74,4 тис.<sup>99</sup> Однак державна партія визнала розмах політосвітньої роботи недостатнім, і з 1927 р. почали використовувати примусі заходи щодо залучення робітників до відвідування лекцій шляхом їх організації в обідню перерву.

Це викликало незадоволення робітників. Як зазначалось у звіті ВУРПС про наслідки обстеження культроботи профспілок за 1925 - січень 1927 рр., “інтерес робітників до лекцій падав”<sup>100</sup>. Слухачі, які не могли піти з цеху під час лекції, радили один одному “сьорбати капуста голосніше, щоб не було чути лектора”<sup>101</sup>. Щоб послабити негативне ставлення робітників до проведення агітаційно-пропагандистських заходів в обідню

---

перерву, голова культвідділу ВУРПС М. Євреїнов на VIII Всесоюзному з'їзді професійних спілок запропонував не “завантажувати робітників такими видами роботи, які їх стомлюють і відривають від відпочинку та приймання їжі (лекцій, доповідей, художніх постанов)”, і “обмежитися простими видами роботи (бесідами, радіо, видачею книжок)”<sup>102</sup>.

Однак завідувачі “червоних кутків”, яких призначали з невідповідної молоді, проявляли цілковиту неспроможність до організації культурно-масової роботи. Як виявилось під час обстеження роботи “червоних кутків”, проведеного на Україні в 1927 р., фабзавкоми не надавали допомоги культкомісіям і культпрацівникам у “червоних кутках”<sup>103</sup>. Найбільш занедбаною ланкою “куткової” роботи була профспілкова пропаганда. “Профспілкові кутки” в “червоних кутках” перетворилися на кладовища плакатів, “мертві” виставки, які ніхто не відвідував. Щоб “оживити” їх роботу, ВЦРПС намагався надати профспілковій пропаганді практичний характер, пов'язуючи її з повсякденними інтересами робітників. За директивами, наданими культкомісіями фабзавкомів, у “профспілкових кутках” почали організовувати “бюро довідок” з питань КЗОПу та колективних угод, пріоритетним напрямком діяльності яких мусила стати пропаганда радянського трудового законодавства<sup>104</sup>.

Великі надії в проведенні ідеологічної пропаганди влада покладала на технічні засоби – радіо і кіно. До 1929 р. 81% робітничих клубів було обладнано радіо і 57% – кіноустаткуванням<sup>105</sup>. Кіносеанси стали самим масовим заходом клубної роботи. Їх частка серед інших форм масової роботи збільшилася з 1925 по 1929 рр. більш як у три рази – з 11, 7 до 38%. Однак у 20-ті роки кіно не було засобом комуністичної пропаганди. У першій половині 20-х років лише 7–10% стрічок, які демонструвалися в прокаті, були радянського виробництва. У 1926/27 р. їх частка збільшилася до 40%<sup>106</sup>. Навіть радянські стрічки, які були визнані шедеврами світового кінематографу, як наприклад, фільми російських режисерів В. Пудовкіна та С. Ейзенштейна, не забезпечувалися масовим прокатом. Хітами ставали закордонні фільми. Кіногазета Дзиги Вєтрова “Кіно-Правда” (аналог друкованого більшовицького органу) не знаходила масового глядача, оскільки випускалася дуже рідко і її інформація скоро застарівала. Для залучення глядачів до перегляду політичних фільмів – кінохроніки і публіцистики – організовувалися колективні

“культпоходи” до кінотеатрів. Квитки на такі перегляди продавалися із знижками.

Засобом комуністичної пропаганди, здатним оперативно передавати інформацію необмеженій кількості слухачів, стало радіо. Поширення радіо в Україні розпочалося з утворення профспілкової радіомережі і профспілкового радіомовлення. Основною формою радянського радіомовлення у 20-ті роки була радіогазета, зокрема радіоверсія “Робітничої газети”, а головним жанром радіогазети були радіомітинги, підготовлені за матеріалами робкорів та листами радіослухачів, так звані “мітинги мільйонів”

Організацією профспілкової радіомережі та радіомовлення займалися радіобюро культвідділу професійних спілок. На початку 1929 р. 13 із 23 галузевих спілок України створили відомчу радіомережу, а Харківська та Київська губернські ради професійних спілок мали власні радіостанції. В 1928 р. розпочалося будівництво самої потужної в Європі радіостанції ВУРПС. Однак у 20-х роках радіомовлення поширювалося лише на індустріальні регіони республіки.

Для обладнання низової радіомережі не вистачало радіоустаткування. Намагаючись залучити до прослуховування радіопередач якомога більшу аудиторію, профспілки організували колективне радіослухання із застосуванням ретрансляційних гучномовців. Тільки в Києві до 1928 р. було встановлено 120 гучномовців та ще 80 – у Київському окрузі. Однак недосконала техніка швидко ламалась, а клубні працівники не могли впоратися з її обслуговуванням<sup>107</sup>. Так, на Сталінщині з 129 встановлених гучномовців від 60 до 70% мовчали<sup>108</sup>. Уявлення про застосування техніки в робітничих клубах дає стаття О. Кібця “За рішучий злам у радіороботі”, надрукована в 1929 р. в журналі “Культробітник”. Її автор з прикрістю писав: “Декілька років тому клуби ухопилися за радіо, витратили безліч грошей, влізли у борги, а використовують радіо лише для того, щоб слухати концерти, і лише там, де воно збереглося. А в більшості клубів воно мовчить”<sup>109</sup>.

Використанню радіо в пропагандистській роботі заважала й низька якість радіомовлення, яка відвертала радіослухачів. Не випадково гучномовці отримали назви “радіопіскавок” та “гучномовчальників”, а радіопередачі – “котячих концертів”.

В 1928 р. ВУРПС висунула гасло “Радіоустаткування мусить стати головною зброєю культпрацівника на зразок того, як рушниця є головною зброєю червоноармійця”. Для підготовки

---

клубних працівників до роботи з радіо була розширена мережа профспілкових радіокурсів та курсів “Морзе”, на яких раніше навчалися радіоаматори<sup>110</sup>, організовувалися виїзди радіоінструкторів на місця, проводилися консультації по радіо<sup>111</sup>.

Однак головними причинами “мовчання радіо по клубах” влада вважала не “технічну кризу устаткування” та технічну необізнаність “клубників” у роботі з радіо, а непристосованість радіомовлення до клубної роботи та невміння культпрацівників працювати з радіослухачами. В 1929 р. редакція журналу “Культробітник” запропонувала профспілкам з’єднати програми профспілкового радіомовлення з роботою робітничих клубів та “червоних кутків”<sup>112</sup>. Для обміну досвідом в організації співпраці клубів та радіостанцій було організовано “конференції” на сторінках журналу під рубрикою “На порядку денному”. Ставка на “колективного організованого слухача” сприяла не тільки контролю за радіослуханням, а й надавала можливість використовувати слухачську аудиторію для впливу на радіомовлення.

Поширеним засобом масової інформації був друк. Використання цього важеля маніпулювання громадською свідомістю сприяла ліквідація неписьменності. Видання багатотиражної книжкової літератури в умовах паперового дефіциту було нездійсненною справою. До того ж, малоосвічені робітники не мали звички читати книжки, обмежуючись переглядом газет. Навіть профспілкові активісти на запити “Чи читаєте ви книжки?” відповідали, що їм нема коли читати, і що з них вистачає газет<sup>113</sup>. Тому головним засобом друкованої пропаганди у 20-ті роки стали газети.

До 1921 р., як писав завідуючий культвідділом ВУРПС Я.А. Соколін, профспілкова преса в Україні складалася з трьох газет, що друкувалися систематично, та кількох маленьких журналів, що виходили час від часу. За два роки на кошти держави було налагоджено випуск 58 профспілкових та сумісних з профспілками газет і журналів. Центральним профспілковим органом у республіці була газета “Профессиональное движение”, реорганізована в липні 1922 р. в журнал “Вестник профессионального движения Украины». Галузеві профспілки видавали газети “Всероссийская кочегарка”, “Днепровский водник”, “Украинский гудок”, “Моряк”, губрадпрофи – “Профессиональное движение” (Київ), «Профессиональная жизнь» (Одеса), «Власть труда» (Миколаїв) та ін. Профспілкові видання поширювалися серед членів профспілок безкоштовно за рознарядками профспілкових комітетів через

відділ поширення Всевидаву або доставлялися на підприємства нарочним безпосередньо з друкарні.

Після припинення державного фінансування і переведення видавництва на госпрозрахунок чисельність профспілкових газет скоротилася наполовину. Найбільший тираж в 60 тис. примірників мала республіканська профспілкова газета “Пролетарий”. Стільки ж примірників мав загальний тираж 10 профспілкових журналів (“Звезда”, “У станка”, “Донецкий професіоналіст”, “Харьковский печатник”, “Сільськогосподарський пролетар”, “Цукровик” та ін.), які видавалися Укрбюро ВЦРПС, Укрбюро деяких спілок, Харківською, Донецькою, Катеринославською, Київською і Одеською губпрофрадами.

Українське профспілкове видавництво при Південбюро ВЦРПС було організоване в середині 1922 р. При ньому були обладнані книжкова крамниця та контора об’яв. У червні 1925 р. шляхом об’єднання “Укрпрофвидаву” з видавництвом “Робітник Донбасу” було створено нове видавництво “Український робітник”, яке мало свої відділення в Москві та семи містах України, а також понад 40 книжкових крамниць<sup>114</sup>.

З метою посилення зв’язку редакцій газет і журналів з читачами утворювався інститут профспілкових кореспондентів, які призначалися кожним низовим осередком спілки. “Робітль-корівський рух”, як джерело акумуляції інформації з місць, давав можливість профспілковим органам контролювати ситуацію на периферії й корегувати керівництво профспілковими рухом відповідно до цієї ситуації.

Зміст профспілкових газет був ідеологізований. Видавнича діяльність професійних спілок підлягала цензурі партійних органів. Навіть організація органів профспілкового друку дозволялася за списком, укладеним міжвідомчою комісією по покращанню друку й поліграфічної справи у складі представників Південбюро ВЦРПС, Укрпура, Головосвіти, Укрполіграфвідділу і Південного паперового тресту, який затверджувався підвідділом друку агітпропу ЦК КП(б)У<sup>115</sup>. Цей підвідділ здійснював і ідеологічний контроль за видавничою діяльністю друкованих органів<sup>116</sup>. Серед матеріалів агітпропу ЦК КП(б)У збереглися листи секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда, завідуючого агітпропом Діманштейна і керівника підвідділу друку Русанова до губкомів партії із зауваженнями за наслідками обстеження робітничої преси, зокрема, до Миколаївського губкому партії (з копіями до губполітосвіти, Південбюро ВЦРПС та редакції газети) з приводу перенасиче-

ності номерів миколаївської газети “Власть труда” матеріалами профспілкових органів і до Волинського губкому КП(б)У з причини недостатнього висвітлення на сторінках газети “Волинський пролетар” загальнодержавних кампаній<sup>117</sup>.

Із запровадженням госпрозрахунку в діяльності видавництва газети та журнали почали розповсюджуватися шляхом передплати. Для її здешевлення професійні спілки створили власну мережу розповсюдження – через інструкторів робітничої газети “Пролетар” в округах республіки та цехових культінспекторів – на підприємствах<sup>118</sup>. Якщо у великих містах, як наприклад, Одеса, яку-небудь газету передплачувала переважаюча більшість робітників (70-80%), то в провінції і особливо у непромислових регіонах республіки коло передплатників було обмеженим. Це засвідчує таблиця, укладена за даними обстеження роботи культвідділів професійних спілок, проведеного НК РСІ наприкінці 1924 р.<sup>119</sup>

| Передплата на газети та журнали серед членів профспілок у 1924 р. |  |                       |   |                       |
|---|--|-----------------------|---|-----------------------|
| Назва області   | Передплата на газети (з розрахунку 1 примірник на) |                       | Передплата на журнали (з розрахунку 1 примірник на) |                       |
|   | Індивідуальна                                      | Колективна (в клубах) | Індивідуальна                                       | Колективна (в клубах) |
| Чернігівська  | 108 чол.   | 21 чол.               |   |                       |
| Конотопська   | 333 чол.   | 58 чол.               | 875 чол.  | 410 чол.              |
| Сновська  | 466 чол.   | 171 чол.              | 800 чол.  | 110 чол.              |
| Новгород-Сіверська  |  |                       | 276 чол.  | 63 чол.               |

В 1926 р. після надання членам профспілок річного кредиту на передплату газет і журналів її розміри порівняно з попереднім роком збільшилися майже в 2,5 рази. Якщо в січні 1925 р. профспілкові газети і журнали передплачували 133 тис. чоловік, або 11,3% членів профспілок, то через рік — уже 319 тис. або 17,4% членів профспілок<sup>120</sup>.

Через низьку купівельну спроможність робітників розповсюдження політичної преси та неперіодичної літератури здійснювалося через бібліотечну мережу. Однак до 1923 р. у профспілок, які мали утримувати заклади соціального виховання, не вистачало коштів для обладнання бібліотек. Така можливість з'явилася лише після переведення шкільних закладів на місцевий бюджет. До 1925 р. в робітничих клубах було обладнано 1423 бібліотек. Почали з'являтися бібліотечки в "червоних кутках"<sup>121</sup>. У 1929 р. кількість стаціонарних бібліотек зросла до 2 тис. 249. Крім них, читачів обслуговували 5 тис. 585 пересувних бібліотечок та 1 тис. 187 пунктів книгонош<sup>122</sup>. Відповідно з 2,6 млн. до 5 млн. книжок збільшився книжковий фонд профспілкових бібліотек<sup>123</sup>. Однак не всі бібліотеки поновляли свої фонди. Найгірше були укомплектовані бібліотеки "червоних кутків", в яких звичайно налічувалося не більше 250 екземплярів – переважно старих видань<sup>124</sup>. Однак, саме ці бібліотеки поряд з "пересувками" та книгоношами обслуговували майже половину (44,5%) читачів<sup>125</sup>.

Хоча більше половини фондів профспілкових бібліотек становили наукові видання, популярними серед читачів були дитячі книжки та белетристика. З наукової літератури частіше брали книжки з географії, літератури, технічних наук, мовознавства, антирелігійні, з мистецтва та психології. Про книжки з суспільствознавства, зокрема з історії профспілкового руху, що переважали у фонді наукових видань, читачі запитували рідко<sup>126</sup>. Робітники цікавилися профспілковою літературою, однак не політичного характеру, а юридичною – з проблеми трудового законодавства, якої не вистачало. "Поповнення фондів профспілкової і політичної літератури, – зазначала ВУРПС – було підпорядковане "[політичним] кампаніям сезону", тому нові надходження швидко застарівали, а робітники для отримання потрібної інформації "охоче брали газетні вирізки, ... запитували "Вісті Наркомату праці", КЗПП"<sup>127</sup>.

Бракувало в бібліотеках і україномовних видань, які користувалися попитом. У 1926 р. українські книжки становили менше 10% бібліотечних фондів. Навіть в україномовній спілці цукровиків їх частка не перевищувала 17%<sup>128</sup>. Поряд із класиками української літератури популярними були радянські письменники – прихильники комуністичної ідеології: В. Винниченко, М. Хвильовий, О. Вишня, В. Сосюра, П. Тичина, М. Куліш. Особливим попитом "у всіх бібліотеках серед усіх категорій читачів користувалася

---

“Сонячна машина“ Винниченка, яку читали навіть ті, хто українську книжку ніколи в руки не брав”<sup>129</sup>.

Серед сучасних російських авторів лідирував М. Горький. Часто замовляли й твори О. Серафимовича, Ф. Гладкова, Д. Фурманова. Однак найбільш популярною була перекладна зарубіжна белетристика. Найбільш “читабельними” авторами були Дж. Лондон та Дж. Кервуд<sup>130</sup>.

Глибоке уявлення про читацькі уподобання, захоплення читанням робітників та службовців, а також про ідеологічний вплив літератури на формування світогляду читачів надають звіти про роботу профспілкових бібліотек. Наведемо для прикладу звіт бібліотеки 3-го будинку відпочинку м. Одеси за червень 1926 р. За даними цього звіту бібліотекою користувалися 52% відпочиваючих. Із 450 бібліотечних книжок половина була наукового і політичного змісту, але “читабельною” була белетристика (88% прочитаних книг), у тому числі романи, революційна белетристика, гумористика. Книжки на політичні, профспілкові і наукові теми відпочиваючі зовсім не читали. Щоправда, іноді вони запитували про політичні мемуари (4% із виданих на абонемент книжок). За два тижні кожен читач у середньому прочитував 5 книжок. Усі без винятку читали газети “Труд”, “Комуніст” і “Рабочую газету”, “Одеські вісті” та особливо “Пролетар”, а також журнали “Красная Нива”, “Смехач”, “Бегемот”, “Прожектор”<sup>131</sup>.

Кількість читачів, яких обслуговували профспілкові бібліотеки, була незначною. В 1926 р. вона становила 318, 7 тис. читачів, або 17,4% членів профспілок, чисельність яких досягла 1 млн. 833 тис., причому члени родин не перевищували 15% кількості читачів. Серед них було 40% робітників і 30% – службовців, причому частка службовців, які користувалися бібліотеками, була меншою за їх частку серед членів професійних спілок<sup>132</sup>. На нашу думку, це пояснювалося тим, що деякі службовці мали домашні бібліотеки. В 1928 р. кількість читачів збільшилася до 574, 7 тис. осіб, причому їх відсоток серед членів профспілок, чисельність яких досягла 2 млн. 107 тис. осіб, збільшився до 27 % (майже до третини). Кількість книжок з 1925 по 1928 рр. зросла з 1 млн. 540 тис. до 4 млн. 823 тис. примірників<sup>133</sup>.

Користування бібліотеками стримувала обмеженість книжкових фондів, які не задовольняли попит читачів. Таке становище зумовлювалося, по-перше, мізерністю коштів (12% культфондів профспілок), які профспілки мали відраховувати на придбання нової літератури; по-друге, не дотриманням цих відрахувань; і,



---

по-третє, неспроможністю бібліотекарів використовувати отримані кошти з урахуванням кон'юнктури книжкового ринку, вимог політосвіт та запитів читачів.

У бібліотеках “червоних кутків” низькооплачувані посади бібліотекарів, які робітники глузливо називали “посадами для безробітних”, звичайно займали малоосвічені члени профспілок, не здатні на більш престижну роботу. Вони “не стежили за літературою, мало знали наукову літературу, давали читачам малодоступні книжки”<sup>134</sup>. Серед бібліотекарів у великих містах переважали працівники з вищою та середньою, але рідко – з фаховою освітою. Це були представники так званої “буржуазної інтелігенції”, у минулому – члени опозиційних партій<sup>135</sup> або студенти вузів і технікумів, які підробляли в бібліотеках у вільний від навчання час<sup>136</sup>. Такі кадри не були спроможні укомплектувати бібліотечні фонди й проводити політико-виховну роботу з читачами, як того вимагали політосвіти.

До 1927 р. професійні спілки не займалися підготовкою бібліотечних працівників до організації політико-виховної роботи з читачами. Семінари перепідготовки бібліотекарів, організовані за їх ініціативою у двох округах України – Артемівському та Уманському, не ознайомлювали слухачів з політикою партії в українській художній літературі та “ідеологічними ухилами”, що в ті роки виявлялися в творчості українських письменників. В Україні, за виключенням Полтави й Харкова, не набули поширення й своєрідні політичні лікнепи для бібліотекарів – бібліографічні комісії, які, за рішенням I Всесоюзної бібліотечної наради (грудень 1925 р.), скликаної за ініціативою ВЦРПС, повинні були діяти при культвідділах ОРПС, галузевих спілках, клубах та червоних кутках.

Ситуацію з політичним освіченням працівників бібліотек мусив змінити I Всеукраїнський з'їзд бібліотекарів, скликаний на початку 1927 р. Головополітосвітою. З'їзд прийняв рішення про утворення об'єднань бібліотекарів при кабінетах політосвіт й надання їм права на організацію друкованого органу, скликання окружних, районних та міських конференцій та обрання керівних органів. Здійснення цих рішень могло б вивести бібліотекарів із-під впливу ВУРПС.

Всеукраїнська бібліотечна нарада, скликана ВУРПС у березні 1927 р., затаврувала рішення бібліотечного з'їзду як “безумовну політичну помилку”, що загрожує створенням “особливої касты культпрацівників-фахівців” із бібліотекарів. Найбільше занепокоєння

---

ВУРПС викликала виборність бібліотечних органів. Для поновлення профспілкового контролю за діяльністю бібліотекарів, пропонувалося використання досвіду Російської Федерації щодо організації профспілкових бібліографічних комісій, вже апробованого в Києві та Полтаві. Ці комісії мали допомагати бібліотекарям в укомплектуванні книжкових фондів за списками, рекомендованими агітпропом ЦК КП(б), а також закладати до свідомості бібліотечних працівників ідеологічні кліше, які належало поширювати серед читачів. З цією метою комісії організували лекції про політичні течії в українській та російській літературі, а також проробляли з бібліотечними працівниками необхідні для просування в маси книжки. Для перевірки засвоєння “ідеологічного матеріалу” учасники бібліографічних зборів писали письмові рецензії на “пророблені” книжки, які звірялися з офіційними відгуками, що друкувались у пресі<sup>137</sup>.

Залучення бібліотекарів до політико-виховної роботи серед читачів методами ідеологічного виховання виявилось мало-ефективним. Наприкінці 20-х років лише половина бібліотекарів влаштовувала виставки книг та плакатів, голосні читки газет та іноді – вечори книги або літературні суди над ідеологічно шкідливими літературними творами. Не спрацьовували і заходи, спрямовані на звільнення бібліотечних фондів від ідеологічно шкідливої літератури.

В 1929 р. державна партія вдалася до заходів репресивного тиску. Бібліотекарі, які намагались укомплектувати бібліотечні фонди, враховуючи запити читачів, були звинувачені в шкідництві. У пресі з’явилася низька статей з викриттям їх “злочинницької діяльності”. Ці статті мусили підготувати громадськість до підтримки репресій проти бібліотекарів та масового знищення книжок, що на думку більшовиків, не відповідали більшовицькій ідеології. З часом під репресії поряд із свідомими саботажниками політики ідеологізації культурно-освітньої роботи підпали і малоосвічені бібліотекарі з робітників, які не зуміли налагодити роботу бібліотек відповідно до ідеологічних вимог партійних органів.

Початок “охоти на відьом” поклала організація показового судового процесу проти Бартнева та Староверова – бібліотекарів Дніпропетровського “Дорпрофсожу” (Шляхового профспілкового відділу залізничників – аббревіатура від російської назви. – *Авт.*). За зберігання в архівах бібліотеки книжок колишніх приватних гімназій міста, серед яких були пісенник із гімном П. Чубинського

---

“Ще не вмерла Україна”, “Життєпис імператорів Росії” та інші дореволюційні видання, які владою було визнано “ідеологічно шкідливими”, їм інкримінувалося “поширення білогвардійської літератури та приховання від читачів і знищення марксистсько-ленінських праць”. У потуранні їх “злочинницькій” діяльності звинувачували профспілкових працівників, “які залишали культурну роботу, й, зокрема, бібліотечну – без будь-якого керівництва”.

Дніпропетровська судова справа послужила приводом до проведення політичної перевірки роботи бібліотек не тільки України, а й усього Радянського Союзу<sup>138</sup>. Щоб “забезпечити правильний політичний зміст бібліотечної роботи”, Всеукраїнська рада професійних спілок запропонувала своїм представникам, які входили до складу перевірочних комісій, поряд з обстеженням книжкових фондів і списанням застарілої та “ідеологічно шкідливої” літератури перевірити соціальний склад та громадську позицію бібліотечних працівників. Книжки, пройняті “класово ворожими ідеями”, належало замінити новою політичною та виробничо-технічною літературою, а бібліотекарів, чужих радянській владі за соціальним походженням або поглядами, – комуністами, комсомольцями або, в крайньому випадку, – безпартійними робітниками.

До боротьби “з викривленням класової лінії” залучалися робітники-активісти. Робітничий контроль за роботою бібліотек здійснювався шляхом заслуховування доповідей бібліотекарів на засіданнях фабзавкомів, делегатських зборах та загальних зібраннях робітників; висвітлення їх роботи в стінних газетах, місцевій і центральній пресі, на нарадах читачів.<sup>139</sup>

Так званий “бібліотечний похід” завдав непоправного збитку книжковим фондам та бібліотечним кадрам. Перевірку бібліотек проводили інспектори, далекі не тільки від бібліотечної справи, а й від користування бібліотеками. Під час проведення “бібпоходу” на сторінках журналу “Культробітник” з’явилася стаття С. Робмана “А профактивісти нічого не читають”, яка давала невтішну відповідь на запитання автора “Чи в змозі профспілковий актив, який організує похід, вести маси?” У статті наводилися дані по Кременчуцькій спілці харчовиків, типові для інших регіонів та спілок. За цими даними, із 31 члена культкомісії лише один регулярно читав книжки, 25 – ніколи і один – колись користувався бібліотекою, а інші 13, які недавно записалися, брали книжки не для себе, а для родичів.

---

Культпрацівники низового апарату не були обізнані і з агітаційно-пропагандистською літературою, яку вони мусили “просувати в маси”. Навіть ті, що користувалися бібліотекою, жодного разу за 8 місяців не замовили книжки з питань культроботи, з інтернаціонального виховання й національної політики<sup>140</sup>.

За наслідками проведеної перевірки була замінена чверть штатних співробітників профспілкових бібліотек. Звільнені посади зайняли висуванці професійних спілок. Перевага надавалася комуністам та комсомольцям. Їх частка серед бібліотекарів (включаючи й кандидатів у члени ЛКСМУ та КП(б)У) досягла відповідно 12,5 та 24,5%. Політичний ухил у кадровій політиці негативно позначився на кваліфікаційному рівні працівників бібліотек. Частка працівників з нижчою освітою досягла майже половини (48,8%) складу бібліотекарів. Лише 5,5% з них мали вищу, а решта – середню освіту. За фахом працювала третина працівників. Більше половини бібліотекарів мали практичний досвід роботи менше трьох років<sup>141</sup>.

Допомогу таким “культпрацівникам” в організації бібліотечної справи надавали бібліотечні колектори ВУРПС та окружних рад професійних спілок, створені в 1928 р. при профспілковому видавництві “Український робітник”. Профспілки намагалися організувати роботу бібколекторів як консультаційних пунктів, центрів методичної і технічної роботи бібліотек, на які покладалися завдання вивчення інтересів читачів, оцінки книжкової продукції, обговорення видавничих планів, добору літератури для бібліотек та бібліографічного опису книжок.

Метою організації бібколекторів, яка не афішувалася, була монополізація постачання бібліотекам книжкової продукції, завдяки якій здійснювався контроль за укомплектуванням бібліотечних фондів. До послуг бібколектору входило обов’язкове розсилання книжок бібліотекам без попереднього замовлення, за так званим дорученням. Звичайно, це були книжки, призначені для проф- та політосвіти. Крім того, колектори контролювали замовлення за видавничими планами, які надсилалися бібліотеками до книгарень. Ті, що вважалися непридатними для “публічок”, скасовувалися, а інші – виконувалися.

Деякі бібліотекарі намагались обходитися без “допомоги” колекторів, але робили це таємно. Про типовий приклад поведінки бібліотечних працівників розповідав журнал “Культробітник”. Він повідомляв, що бібліотекар профспілки Медсанпраця, “розляяв

---

на засіданні [культ]секції книжку Уедслі, але покинувши приміщення секції, направився до книгарні і купив аж 10 примірників цієї книжки. На запитання колег, задля чого він це зробив, бібліотекар відповів “Нічого не можна зробити, читач вимагає Уедслі”<sup>142</sup>.

“В обхід” мережі колекторів ВУРПС намагалися розповсюджувати свою продукцію і непрофспілкові видавництва. Київські філії Державного видавництва України (ДВУ) і загальносоюзного Государственного издательства (ГІЗ) для збуту літератури, яка не була включена до планів розповсюдження книжок колектором “Українського робітника”, як морально застаріла, і тому залишилася на складах, організували при книгарнях власні колектори, що діяли на комерційних засадах. Однак уже через рік їх діяльність була припинена за рішенням Головополітосвіти і загальносоюзного правління ГІЗу, ухваленого Всеросійською екскурсією-конференцією бібліотекарів, що відбулася в Москві у червні 1929 р.

Монополізація профспілковим колектором книжкового постачання бібліотекам обґрунтувалася необхідністю першочергового забезпечення книжками робітничого читача. Оскільки “ГІЗ” та “ДВУ” орієнтувалися на непролетарського читача, ВУРПС обстоював ідею їх скасування шляхом об’єднання з колектором ОРПС: “Провід має здійснюватися з того центру, в якому зосереджується бібробота. Провід лишається за профспілками. Профспілки – основний замовник і споживач книжкового ринку. Профспілковий читач – це переважний читач нашої літератури. Тому роботу по обслуговуванню читача треба зосередити у профспілковому видавництві “Український робітник”<sup>143</sup>.

Але справа була не стільки в контингенті споживачів книжкової продукції, скільки у відмінності принципів діяльності профспілкового бібколектору та колекторів державних видавництв. Власті не могли порушити принцип ідеологічної монополії заради зиску комерційної діяльності книгарень та видавництв. До того ж, надання монопольного права на забезпечення книжками профспілкових бібліотек профспілковим бібколектором створило ілюзію робітничого контролю за комерційною діяльністю видавництв та книжкових магазинів, а також оманливе уявлення про відбір книжок для робітничих бібліотек за бажанням робітничих організацій. Насправді ж профспілки виконували “соціальне замовлення” державної партії, а не робітників.

Новим кроком на шляху “організованого споживання книжок” стало встановлення профспілкового контролю за книжковим виробництвом. На засіданні культвідділу ВУРПС 8 травня 1928 р.

---

М. Рабічев висунув пропозицію: “Організувати щось подібне до [видавничого] кооперативного товариства” закритого типу на базі профспілкового видавництва “Український робітник”, яке задовольняло б попит профспілок у книжковій продукції<sup>144</sup>. Пропозиція Рабічева була реалізована до кінця 1928 р. Видавництво “Український робітник” реорганізовувалося на Всеукраїнське робітниче кооперативне видавництво, що працювало за завданням та під керівництвом ВУРПС. Воно взяло орієнтацію на дешеву ідеологізовану книжку для робітників й, насамперед, на художню та профспілкову. У видавничих планах “Українського робітника” 46% випуску відводилося художній, 35% – профспілковій, 1,8% – соціально-економічній і політичній, 0,4% – технічній та решта – літературі з іншої тематики. В 1928/29 р. частка профспілкової літератури збільшилася до 37%, а художньої до 50,3%. Видавництво організувало випуск декількох дешевих серій художньої літератури для робітників – “Дешева літературна бібліотека”, “Дешева бібліотека червоного письменництва”, “Романи та повісті” (на зразок російської “Романгазети”), до яких потрапляли “кращі з ідеологічного боку” твори класиків української та зарубіжної літератури, і сучасних українських та російських письменників – членів “Всеукраїнської спілки пролетарських письменників” та “Молодняка”. Друкувалася й література для дітей – політична (переважно оповідання про громадянську війну), науково-популярна та художня.

Видання профспілкової літератури обслуговувало потреби профспілкових агіткампаній та профспілкового навчання. Серед книжок цієї групи переважали пропагандистські брошури з історії та сучасності революційного профспілкового руху, методички для культкомісій, клубів та гуртів, підручник для мережі профосвіти. В 1929 р. почалася публікація книжок для вищих ланок профспілкового активу, серії – для галузевих спілок, збільшився випуск брошур з міжнародної тематики та для агітаційно-пропагандистської роботи на селі, зокрема художньої літератури з профспілкової тематики для наймитства<sup>145</sup>.

Видання політико-профспілкової літератури поступово збільшувалося, розширювалась її тематика, але через низький попит вона залежувалася на складах. Не бажаючи визнавати цього, видавництво “Робітничий пролетар” звинуватило в поганому просуванні політико-профспілкової літератури до читача місцеві профспілкові організації й профспілкові бібліотеки, а 4 березня 1929 р. звернулося до президії ВУРПС з проханням поставити

---

перед Державним комітетом у справах друку питання про незадовільне ставлення до збуту вищеназваної літератури з боку основних книготоргових організацій — “Державного видавництва України” та “Книгоспілки”<sup>146</sup>.

Збільшення політико-профспілкової літератури у профспілкових бібліотеках є незаперечним фактом, проте статистичні дані про комплектацію їхніх фондів не дозволяють простежити динаміку цього процесу протягом 20-х років. У звітах за наслідками обстежень бібліотечних фондів, проведених у 1925 р., не виокремлювалися дані про соціально-політичну та профспілкову літературу. Така інформація почала фіксуватися лише з 1929 р. Зокрема, частка соціально-політичної та профспілкової літератури наблизилася до половини книжок наукового фонду, дорівнюючи 34,2% по соціально-політичному та 12% – по профспілковому відділах. Ідеологізованими виданнями поповнювався і відділ художньої літератури. Але дані про такі надходження у звітах не фіксувалися.

Насичення бібліотек політизованою літературою викликало незадоволення читачів. Видача книжок із фондів наукової літератури в стаціонарних профспілкових бібліотеках з 1925-1929 рр. скоротилася на половину. Їх частка серед замовлень по всіх фондах зменшилася з 44,2 до 21,2 %<sup>147</sup>. Втрата інтересу членів профспілок до наукової літератури зумовлювалася й падінням їх культурно-освітнього рівня внаслідок поповнення кадрів робітників вихідцями із села.

Підсумовуючи результати дослідження культурно-виховної діяльності професійних спілок, слід зазначити, що до кінця 20-х років створювана державною партією система ідеологічного виховання членів профспілок не виправдовувала надій, які на неї покладалися. Її утворення було завершено лише у другій половині 20-х років. До того ж, через брак пропагандистських кадрів та недостатність матеріальних ресурсів вона мала обмежені можливості впливу. Взагалі у першій половині 20-х років професійні спілки не приділяли належної уваги організації культурно-масової роботи. Їхні відділи з культурної роботи, які повинні були діяти як допоміжні органи агітпропів та політосвіт, у багатьох республіканських та окружних органах професійних спілок не були утворенні навіть наприкінці 20-х років. Крім того, в першій половині 20-х років вони, як правило, не погоджували свою діяльність із політосвітніми відділами Наркомату освіти. Профагітпропи, на які покладалося завдання профспілкової

---

агітації і пропаганди, приступили до організації мережі підготовки кадрів профспілкових пропагандистів лише з другої половини 20-х років. До того часу їх діяльність обмежувалася коротко-строковими агітаційними кампаніями. Щоправда, в середині 20-х років професійним спілкам вдалося організувати комісії з історії профспілкового руху, які займалися збором профспілкових документів та створенням ідеологізованої історії та теорії профспілкового руху для організації друкованої й наочної профспілкової пропаганди. Найбільш ефективним засобом її проведення стала профспілкова преса, що користувалася попитом серед читачів, у той час як пропагандистська профспілкова література залежувалася на складах видавництв або у сховищах профспілкових бібліотек. Що ж до наочної пропаганди, то її організатори обмежувались влаштуванням виставок, а мережа музеїв праці не була утворена (існував лише Центральний музей). Радіопропаганді перешкоджали необізнаність клубних працівників із радіотехнікою та ненадійність цієї техніки. Кіно взагалі не використовувалося як засіб ідеологічного впливу через переважання в масовому прокаті закордонних кінострічок. Клуби, які повинні були стати центрами комуністичного виховання, організовувалися переважно в промислових центрах. Вони зосереджували увагу на гуртах на гуртковій роботі, що охоплювала незначне коло членів професійних спілок – переважно робітничої молоді. До того ж, робітники обирали для відвідування гуртки фізкультури та художньої самодіяльності, а серед масових заходів – кіносеанси, концерти та театральні вистави. Заняття гуртків політичної та профспілкової освіти, як і лекції та бесіди за відповідною тематикою, були для них примусовими. За розпорядженням правлячої партії, з другої половини 20-х років, враховуючи небажання членів профспілок брати участь в ідеологічних заходах, їх почали проводити під час обідньої перерви на виробництві. Тому лекційну роботу клубів перебрали на себе “червоні кутки”. Вимушеність участі в агітаційно-пропагандистських заходах викликала незадоволення робітників і зменшувала ефективність цих заходів. Найменше ідеологічному вихованню піддавалися культурно-освітні працівники – бібліотекарі, вчителі та агрономи. Їх залучення до ідеологічної роботи здійснювалося шляхом застосування не тільки адміністративного, а й репресивного тиску, згідно з принципами класової політики.



- 
- <sup>1</sup> Кухарчик В.П. Партийное руководство деятельностью профсоюзов по идейно-политическому воспитанию рабочего класса (1926–1937 гг.). (На материалах Украины). – Автореф. дис. к.и.н. – Одесса, 1985. – 16 С.
  - <sup>2</sup> Резолюции III Всеукраинской конференции профсоюзов. – С. 20, 22.
  - <sup>3</sup> Материалы по культпросветработе профсоюзов. Резолюции и тезисы 2-го Всеукраинского совещания культотделов профсоюзов. 10–15. VI. 1921. – Харьков, 1921. – С. 5, 7–8
  - <sup>4</sup> Рабичев Н. К очередным совещаниям. // Вестник профессионального движения Украины. – 1927. – № 5. – С. 17–18.
  - <sup>5</sup> Известия ЦК КП(б)У. – 1921 – №1. – С.6, 31; ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр. 761, арк.64, 64 зв.
  - <sup>6</sup> ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, спр. 2, арк. 7 об.
  - <sup>7</sup> ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 748, арк. 43.
  - <sup>8</sup> ЦДАВО України, ф. 539, оп. 2, спр. 1109, арк. 2-3.
  - <sup>9</sup> IV Всеукраїнський з'їзд професійних спілок. 1–8 грудня 1928 р.: Стенографічний звіт. – С. 333.
  - <sup>10</sup> ЦДАВО України, ф. 539, оп. 2, спр. 1109, арк. 2–3.
  - <sup>11</sup> Борин Н. К вопросу о профпропаганде. (В порядке дискуссии). // Вестник профессионального движения Украины. – 1924. – №. 46. – С. 39-41.
  - <sup>12</sup> ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1466, арк. 182.
  - <sup>13</sup> Там же, спр. 751, арк. 13.
  - <sup>14</sup> Отчет Всеукраинского совета профсоюзов III съезду профсоюзов Украины. – С. 115.
  - <sup>15</sup> ЦДАВО України, ф.2605, оп.1, спр.273, арк.4.
  - <sup>16</sup> ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1494, арк. 72.
  - <sup>17</sup> ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, спр. 60, арк. 1.
  - <sup>18</sup> Там же, спр. 54, арк. 35.
  - <sup>19</sup> Дубровський М. Л. Становлення української системи профспілкового навчання (1920-1930 рр.). – В кн.: 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні. – К., 1996. – С. 126.
  - <sup>20</sup> Ашавский. О системе профпропаганды и профагитации. // Вестник профессионального движения Украины. – 1927. – № 5. – С. 32–33.
  - <sup>21</sup> Рабичев Н. К очередным совещаниям. – С. 15–16.
  - <sup>22</sup> Кухарчик В.П. Партийне керівництво розвитком профполітосвіти на Україні (1926-1937 рр.). // Укр. іст. журн. – 1985. – №3. – С. 56.
  - <sup>23</sup> Рабичев Н. К очередным совещаниям. – С. 16.
  - <sup>24</sup> ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 2, спр. 665, арк. 517.
  - <sup>25</sup> Кессель Д. Некоторые вопросы профдвижения. // Вестник профессионального движения Украины. – 1927. – № 5. – С. 19–23.
  - <sup>26</sup> Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1, С. 127.

- 
- <sup>27</sup> Рабичев Н. Как не надо разъяснять формулу Ленина о школе коммунизма в элементарной школе профграмоты. // Вестник профессионального движения Украины. – 1927. – № 5. – С. С. 25.
- <sup>28</sup> Рабичев Н. К очередным совещаниям. – С. 16-17.
- <sup>29</sup> В. Маймистров Держим экзамен. // Вестник профессионального движения Украины. – 1929. - № 2. – С. 38.
- <sup>30</sup> Кухарчик В.П. Партийное руководство деятельностью профсоюзов по идейно-политическому воспитанию рабочего класса (1926–1937 гг. На материалах Украины.). – Автореф. дис. ... к.и.н. – С. 12-13.
- <sup>31</sup> Союз работников просвещения на Украине. Отчет Укрбюро ЦК Роботпрос I Всеукраинскому съезду. Октябрь 1923 – октябрь 1924 гг. – Харьков, 1924. – С. II.
- <sup>32</sup> ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, спр. 60, арк. 5; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1494, арк. 86
- <sup>33</sup> ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1494, арк. 21, 53, 58, 59.
- <sup>34</sup> Союз работников просвещения на Украине. Отчет Укрбюро ЦК Роботпрос I Всеукраинскому съезду. Октябрь 1923 – октябрь 1924 гг. – С. 114.
- <sup>35</sup> ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1494, арк. 21, 53, 58, 59.
- <sup>36</sup> Там же, ф. 1, оп. 20, спр. 3099, арк. 7.
- <sup>37</sup> Проект резолюції по доповіді ВУКу Робос III Всеукраїнському з їзду працівників освіти (червень 1928 р.). – Харьков, 1928. – С. 30 -35.
- <sup>38</sup> ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3099, арк. 10.
- <sup>39</sup> ЦДАВО України, ф. 2841, оп. 1, спр. 296, арк. 53.
- <sup>40</sup> Там же, С. 131.
- <sup>41</sup> Там же, С. 56.
- <sup>42</sup> ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 1, спр. 1111, арк. 207.
- <sup>43</sup> Филатов А.Н. Партийное руководство профсоюзами СССР в 20-30-е годы. – Казань 1987. – С. 14.
- <sup>44</sup> ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 2, спр. 251, арк. 195.
- <sup>45</sup> Там же, оп. 1, спр. 1045, арк. 11; спр. 723, арк. 21.
- <sup>46</sup> Там же, спр. 1111, арк. 282; оп. 2, спр. 251, арк. 80.
- <sup>47</sup> Там же, спр. 1045, арк. 120.
- <sup>48</sup> Там же, спр. 722, арк. 11, 16.
- <sup>49</sup> Там же, арк. 18.
- <sup>50</sup> Материалы по истории профессионального движения на Украине. (Из материалов Истпрофа). – Харьков, 1925.
- <sup>51</sup> Трудовое законодательство гетманского правительства. – Х., 1925; 1918-1919 гг. в профдвижении Украины. Доклад Уцентропрофа (Всеукр. Центр. Совета профсоюзов) 1-му Всеукраинскому съезду профсоюзов. – [Х., 1925].
- <sup>52</sup> 5-летний обзор деятельности союза горнорабочих в Донецком бассейне (1920–1925) и краткий очерк рабочего и профессионального движения горняков Донецкого бассейна до 1920 года. – Артемовск, 1925; 5 лет союза горнорабочих на Харьковщине, 22/IV 20–22 IV 25.

[Харьков, 1925]; Очерки по истории союза рабочих местного транспорта. 5 лет. 1919–1924. (по материалам Истпрофа). – К., [1925]; Тараненко К. П'ять років Робітземлісу на Україні. – Харків, 1925.

<sup>53</sup> ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 1, спр. 1111, арк. 20.

<sup>54</sup> Там же, оп. 2, спр. 251, арк. 176, 186.

<sup>55</sup> Там же, спр. 494, арк. 36.

<sup>56</sup> Борисович Юл. 1905 год в Харькове. – Харьков, 1926; Осипов Ев. Рабочее профессиональное движение в Харькове: Первый этап рабочего движения. – [Харьков, 1926]; Кирзнер А.С. Горнорабочие Донбасса и Криворожья в первой российской революции. (Революционно-профессиональное движение в 1905–1907 гг.). – Харьков, 1926; 1905 рік. Профрух на Полтавщині. – [Полтава], 1926; На заре профессионального строительства. (1906–1907 гг.): Из истории союза работников печатного дела в Екатеринославе (по материалам Истпрофа ДОСПС). – Днепропетровск, 1926; Памятные годы: Из истории профессионального союза металлистов 1906 года. – [Днепропетровск], 1926.

<sup>57</sup> Шингарьов І.О. Історія робітничого та профспілкового руху друкарів Київщини (1901–1926). – К., 1926.

<sup>58</sup> ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 2, спр. 251, арк. 130; спр. 493, арк. 55.

<sup>59</sup> Там же, оп. 2, спр. 251, арк. 121.

<sup>60</sup> Там же, спр. 277, арк. 38.

<sup>61</sup> Там же, спр. 1111, арк. 41.

<sup>62</sup> Там же, спр. 322, арк. 52.

<sup>63</sup> Там же, оп. 1, спр. 1045, арк. 7; спр. 1042, арк. 19–23.

<sup>64</sup> Там же, арк. 209.

<sup>65</sup> Там же, спр. 722, арк. 4.

<sup>66</sup> Шлосберг Д., Шингарьов И. Профессиональное движение в Киеве в 1917 г. – [Харьков, 1928]; Матеріали з історії професійного руху на Україні. Збірник І. Професійний рух в 1917 р. – [Харьков, 1928].

<sup>67</sup> Професійних рух службовців Харківщини. 1916–1921 рр. – [Харків], 1918; Профессиональное движение служащих на Украине. (1905–1907 рр.): Сборник. – [Харьков, 1927]; Из истории союза совторгслужащих (1917–1927): Воспоминания участников. – Харьков, 1927; 10 років спілки та господарства зв'язку України. 1917–1927. – [Х., 1927]; Кулаков Ф. Союз транспортников (Местран) на Украине: К 10-летию Октябрьской революции. – Х., 1927; Борьба и строительство на Юго-Западных железных дорогах за X лет (1917–1927). – К., 1927; Юбилей десятилетия ВСРМ. 1917–1927: Странички из истории Днепропетровского союза металлистов. – [Днепропетровск, 1927]; X лет профсоюза строителей Киевщины. 1917–30/IV 1927. – К., 1927; Строители Харьковщины за десятилетие. 1917 – 7/XI 1927. – Х., 1927; 25 років профспілки «Нархарч» на Київщині. XII 1901–VIII 1926. – К., 1927; Из истории союза рабочих пищевкусовой промышленности на Харьковщине. 1917–1927. – [Харьков], 1927; Новополин Г. Очерки развития профес-

- сионального движения пишевиків на Днепропетровщині (По матеріалам Істпрофа ДОСПС). – [Днепропетровск], 1927; Десять лет нашей работы. 1917-1927: Сборник воспоминаний и материалов по истории профессионального движения печатников на Запорожье. – Запорожье, [1927]; Новополин Г., Бронштейн И. Очерки развития профессионального движения на Днепропетровщине. – Днепропетровск, 1927; Профспілки Проскурівщини до 10-х роковин Жовтня. – Б. М., 1927.
- <sup>68</sup> Розенфельд О., Шлосберг Д. Профспілки України в постановках своїх з'їздів і конференцій: Збірка. – [Харків, 1931]; Шлосберг Д. Професійний рух 1905-1907 рр. на Україні. – Х., 1931; Блажеєвич П. Десять лет союза горняков Донбасса. – Харьков, 1930.
- <sup>69</sup> ЦДАВО України, ф.2605, оп. 1, спр. 722, арк. 187.
- <sup>70</sup> Там же, арк. 35.
- <sup>71</sup> Там же, спр. 723, арк. 21.
- <sup>72</sup> Там же, оп. 2, спр. 886, арк. 1, 2, 7, 9, 11–12, 20–21, 27–28, 40, 45–44, 51, 67.
- <sup>73</sup> Рабичев Н. Больные вопросы клубной работы союзов. // Вестник профессионального движения Украины. – 1925. – № 23. – С. 59.
- <sup>74</sup> Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – С. 233.
- <sup>75</sup> КРПС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій й пленумів ЦК. – Т. 3. – С. 101.
- <sup>76</sup> Розенфельд О. Внутриклубные организации. // Вестник профессионального движения Украины. – 1925. – № 4. – С. 49-50.
- <sup>77</sup> ЦДАГО України, ф. 1, оп.20, спр. 1109, арк. 2 зв.
- <sup>78</sup> Там же, арк. 3.
- <sup>79</sup> Там же, спр. 1494, арк. 175.
- <sup>80</sup> Там же, арк. 3 зв, 4, 4 зв.
- <sup>81</sup> КРПС в резолюціях і рішеннях ... – Т. 3.– К., 1978. – С. 100.
- <sup>82</sup> Рабичев Н. К итогам I Всеукраинского съезда клубных работников. // Рабочий клуб. - 1925. - № 10. - С. 3.
- <sup>83</sup> Рабичев Н. Больные вопросы клубной работы союзов. – С. 59-60.
- <sup>84</sup> Рабичев Н. Очередные задачи клубной работы. // Вестник профессионального движения Украины. – 1925. – № 21-22. – С. 9-16.
- <sup>85</sup> Підсумки статистичного обслідування роботи культустанов профспілок України на 1. X. 1929 р. – Х., 1929. - С. 6-7; 60.
- <sup>86</sup> Там же. – С. 5, 22-23.
- <sup>87</sup> Там же. – С.22-23, 60.
- <sup>88</sup> Второй съезд профсоюзов Украины. 3-8 ноября 1924 г. Стенограф. отчет. – С. 15; IV Всеукраїнський з'їзд профспілок. 1-8 грудня 1928 р.: Стенографічний з'їзд. – С. 18.
- <sup>89</sup> Підсумки статистичного обслідування роботи культустанов профспілок України на 1. X. 1929 р. – С. 58.
- <sup>90</sup> Рабичев Н. Больные вопросы клубной работы союзов. – С. 61.
- <sup>91</sup> ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 2, спр. 665, арк. 369.
- <sup>92</sup> Там же, арк. 551.
- <sup>93</sup> Там же, ф. 539, оп. 2, спр. 1109, арк. 2.

- 
- <sup>94</sup> Отчет Всеукраинского совета профсоюзов III Всеукраинскому съезду профсоюзов Украины. – С. 82-84.
- <sup>95</sup> Підраховано за даними: Підсумки статистичного обслідування роботи культустанов профспілок України на 1. X. 1929 р. – С. 59.
- <sup>96</sup> Там же. – С. 5, 22-23, 58.
- <sup>97</sup> ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 2, спр. 665, арк. 551.
- <sup>98</sup> Отчет Всеукраинского совета профсоюзов III Всеукраинскому съезду профсоюзов Украины. – С. 68.
- <sup>99</sup> Підраховано за даними: Підсумки статистичного обслідування роботи культустанов профспілок України на 1. X. 1929 р. – С. 12-12, 24-27.
- <sup>100</sup> ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 2, спр. 665, арк. 528.
- <sup>101</sup> Ейдельман З. За культурное обслуживание в обеденный перерыв ( в порядке обсуждения). – В кн.: Культрарбота. Сб. по культурарботе профсоюзов. Кн. I. – М., 1927. - С. 15.
- <sup>102</sup> Задачи культпросвет работы профсоюзов. Тезисы т. Евреинова, утвержденные президиумом ВЦРПС. – М., 1928. – С. 5.
- <sup>103</sup> Культрарбота. Сб. по культурарботе профсоюзов. Кн. I. – С. 65.
- <sup>104</sup> Мартов Б. Массовое профпросвещение. В кн.: Культрарбота. Сб. по культурарботе профсоюзов. Кн. I. – С. 71.
- <sup>105</sup> Підраховано за даними: Підсумки статистичного обслідування роботи культустанов профспілок України на 1. X. 1929 р. – С. 4–5.
- <sup>106</sup> Шуба О. Перспективи радянської кінематографії. // Культура і побут. – 1927. – № 48. – С. 6.
- <sup>107</sup> Радіо в маси. // Культрарбітнік. – 1929. – № 3. – С. 1.
- <sup>108</sup> Прокопенко П. Радіо на службу робітничо-селянським масам. // Там же. – 1929. – № 24. – С. 29.
- <sup>109</sup> Кібець О. За рішучий злам в радіо роботі. // Там же. – 1929. – № 17. – С. 11.
- <sup>110</sup> Реусов Ф. Профспілкове радіомовлення. // Там же. – 1929. – № 13–14. – С. 40-41.
- <sup>111</sup> Прокопенко П. Радіо на службу робітничо-селянським масам. – С. 29.
- <sup>112</sup> Кібець О. За рішучий злам в радіо роботі. – С. 11.
- <sup>113</sup> Робман С. А профактивісти нічого не читають. // Культрарбітнік. – 1929. – № 24. – С. 7.
- <sup>114</sup> Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – С. 233; Гонтар А.В. Періодична перса профспілок України в 1920-1925 рр. // Архіви України. – 1971. – № 5. – С. 81–82.
- <sup>115</sup> ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3099, арк. 16.
- <sup>116</sup> Там же, спр. 1515, арк. 8.
- <sup>117</sup> Там же, арк. 121.
- <sup>118</sup> ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 2, спр. 665, арк. 10, 96.
- <sup>119</sup> Там же, ф. 539, оп. 2, спр. 1109, арк. 112.
- <sup>120</sup> Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. –С. 233
- <sup>121</sup> Отчет Всеукраинского совета профсоюзов III съезду профсоюзов Украины. – С. 68.

- 
- <sup>122</sup> Підсумки статистичного обслідування роботи культустанов профспілок України на 1. X. 1929 р. – С. 46,47.
- <sup>123</sup> - Бакуменко П.І, Гінзбург М.А. Роль профспілок України в підвищенні загальноосвітнього та культурного рівня робітничого класу (1921-1925 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1968. – С. 22; Підсумки статистичного обслідування роботи культустанов профспілок України на 1. X. 1929 р. – С. 61.
- <sup>124</sup> Отчет Всеукраинского совета профсоюзов III съезду профсоюзов Украины. – С. 68.
- <sup>125</sup> ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 2, спр. 665, арк. 25.
- <sup>126</sup> Підсумки статистичного обслідування роботи культустанов профспілок України на 1. X. 1929 р. – С. 46,47.
- <sup>127</sup> ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 2, спр. 665, арк. 29.
- <sup>128</sup> Отчет Всеукраинского совета профсоюзов III съезду профсоюзов Украины. – С. 93.
- <sup>129</sup> ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 2, спр. 665, арк. 39.
- <sup>130</sup> Там же, арк. 31.
- <sup>131</sup> Державний архів Одеської області, ф. Р-1148, оп.1, спр 78, арк. 23.
- <sup>132</sup> Отчет Всеукраинского совета профсоюзов III съезду профсоюзов Украины. – С. 92.
- <sup>133</sup> Підсумки статистичного обслідування роботи культустанов профспілок України на 1. X. 1929 р. – С. 61.
- <sup>134</sup> ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 2, спр. 665, арк.. 44.
- <sup>135</sup> Рабичев М. К очередным совещаниям. – С. 17.
- <sup>136</sup> ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 2, спр. 665, арк. 45.
- <sup>137</sup> Там же, арк. 46; Рабичев М. К очередным совещаниям. – С. 17-18.
- <sup>138</sup> Розенфельд О. Контрреволюція на культурному фронті. // Культробітник. – 1929. – № 18. – С. 98.
- <sup>139</sup> ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, спр. 1638, арк. 20-21.
- <sup>140</sup> Робман С. А профактивісти нічого не читають. – С. 6.
- <sup>141</sup> Підсумки статистичного обслідування роботи культустанов профспілок України на 1. X. 1929 р. – С. 44-45.
- <sup>142</sup> І.П. Колектор ВУРПС: поширення української книжки. // Культробітник. – 1929. – № 18. – С. 12.
- <sup>143</sup> А.П. Чи потрібні в Києві три бібколектори? // Там же. – 1929. – № 22. – С. 8-9.
- <sup>144</sup> ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 2, спр. 653, арк. 22.
- <sup>145</sup> Там же, спр. 661, арк. 315, 527–530,
- <sup>146</sup> Там же, арк. 268.
- <sup>147</sup> Підсумки статистичного обслідування роботи культустанов профспілок України на 1. X. 1929 р. – С. 61.